

Максим Горький

МЕНИНГ МУСОҶАБАЛАРИМ

УЗ БАЙРОҒИНИ БАЛАНД КУТАРГАН ҚИРОЛ

...Узун қилич таққан ва хилма-хил орденлар билан безанган хизматкор мени жаноби олийлари кабинетига бошлаб кирди-ю, эшик олдида ёнимга ўтиб, қўлларимдан кўз узмай турди.

Қиrol йўқ экан. Мен бу улуг зотнинг бутун дунёни ҳайратда қолдирадиган ишларни ижод қиладиган лабораториясини диққат билан кўздан кечира бошладим. Жаноби олийларининг кабинетлари узунасига икки юз фут, энига юз фут келадиган бир хонадан иборат эди.

Хонанинг шипи шишадан ясалган экан, Чап томондаги деворда катта ҳовуз, унда ҳар хил кемаларнинг моделлари сузиб юрибди. Девор бўйлаб узунасига кетган тоқчаларда турли форма кийган солдатларнинг фигуралари семитрик ҳолда саф тортган. Унг томон девор энди солина бошлаган расмлар турган малбертлар билан банд. Улардан олдинроқда рояль клавиатураси тартибида тизилган катта-катта бўлак қора ёғоч ва фил суяклари пслга ўрнатилган.

Қолган нарсаларнинг ҳаммаси ҳам шундай совлатли эди.

— Менга қаранг, дўстим,— деб мурожаат қилдим малайга. У қиличини шарақлатиб, эътироз билдирди ва:

— Мен церемоний мейстрман...— деди.

— Жуда хурсандман,— дедим,— бироқ менга тушунтириб берсангиз...

— Жаноби олийлари келиб сиз билан саломлашсалар сиз унга нима дейсиз?— деди у сўзимни бўлиб.

— Салом! дейман.

— Бу одобсизлик бўлади,— деди у совлат тўкиб ва қиролга қандай жавоб бериш кераклигини ўргата бошлади.

Жаноби олийлари саройнинг пухта солинганига ишонган ҳолда, маҳкам ва ғурур билан қадам ташлаб кириб келдилар. Юрганларида тиззаларини букмай, қўлларини ёнларида тўғри ушлаб, ҳеч бир аъзоларини қимирлатмасликлари жаноби олийлари қоматларининг улуғворликларига улуғворлик қўшарди, сарв қомат ва истиқболга боқишга одатланиб қолган кишиларникидек бу зотнинг кўзлари ҳам ҳаракатсиз эди.

Мен унга таъзим қилдим, йўлдошим честь берди. Жаноби олийлари марҳамат этиб, мўйлабларини қимирлатиб, тантанали равишда:

— Сизни нима билан бахтиёр қила оламан,— дедилар.

— Мен сизнинг океан каби улуғ донолигингиздан бир неча томчи обиҳаёт ичай деб келдим, жаноби олийлари,— дедим худди менга ўргатганларидек.

— Шундан сўнг ақлим камайиб қолмаса керак?— деди қирол, ҳазиломуз.

— Бундай бўлиши ҳеч бир мумкин эмас, жаноби олийлари!— дедим унинг нозик ҳазилини ҳурмат билан маъқуллаб.

Бўлмаса гаплаша берамиз,— деди у.— Қироллар билан тикка туриб гаплашиш лозим-ку, лекин сиз ўтирсангиз ҳам бўлади. . . агар сиз ўнғайсизланмасангиз. . .

Мен янги ҳолатга тезда кўникдим ва шунинг учун ўтирдим. Жаноби олийлари елкаларини қисиб қўйдилар. Қирол гапирганида тилидан бўлак ҳеч бир аъзоси қимирламай, улуғворлик сақлар экан. Жаноби олийлари менинг олдимдан нарироққа баб-баравар икки қадам ташладилар-у, уйнинг ўртасида ҳайкалдек қотиб туриб, сўзни давом этдирдилар:

— Шундай қилиб, сиз кўз ўнгингизда қиролни, яъни мени кўриб турибсиз. Қиролни кўриш ҳар кимга ҳам насиб бўлавермайди. Нима истайсиз?

— Сизнинг ҳунарингиз ўзингизга ёқадими?— деб сўрадим.

— Қирол бўлиш — ҳунар эмас, эстеъдод?!— деди у

совлат тўкиб.— Худо ва Қирол, бу икки мавжудотки, уларнинг ҳаётларини ақл бовар қилолмайди.

Жаноби олийлари қўлларини юқори кўтариб, олдинга узатдилар ва гавдалари билан тенг тутиб, шипдаги ойнани бармоқлари билан кўрсатиб, давом этдилар:

— Қиролнинг нималар қилаётганини худо ҳамма вақт кўриб туриши учун шундай қилинган. Фақат худо қиролнинг фикрига тушунади, уни. . . фақат худо текшириб тура олади. Қирол ва худо — яратувчидир. Худойим кўз очиб юмгунча шу оламни яратган! . . . Менинг бобом ҳам ҳаш-паш дегунча Германияни яратган. Мен уни такомиллаштираётиман. Мен ва менинг ота-боболаримнинг содиқ фуқароси Гёти немислар учун ҳаммадан кўра кўпроқ хизмат қилган бўлса керак. Мен ўша Гётидан кўра кўпроқ иш қилган бўлсам керак дейман. Ундан кўра, ҳар ҳолда, мен шубҳасиз хилма-хил нарсалар яратдим. Унинг Фаустни, хуллас, ахлоқий жиҳатдан шубҳалик бир одам. Мен дунёга бронли Фаустни кўрсатдим. Буни ҳамма дарров фаҳмлаб олди. Аммо, Гёти асарининг иккинчи қисми ҳақида бундай деб бўлмайди. Шундай. . .

— Сиз кўп вақтингизни санъатга бағишлайсизми, жаноби олийлари?— деб сўрадим.

— Бутун ҳаётимни,— деди у,— бутун ҳаётимни. Халқни бошқариш энг қийин санъат. Уни мукаммал ўрганиб олиш учун ҳамма нарсани билиш зарур. Мен ҳаммасини биламан! Поэзия қироллар учун табиий бир нарса. Гўзаллик ва латофатга муҳаббатимни билгингиз келса, мени парадда кўрасиз. Ҳақиқий поэзия, мен сизга айтсам, интизом поэзияси. Буни фақат парадда ва шеърларда англаш мумкин. Солдатлар полки — бу поэма! Шеър сатрларидаги сўз билан сафдаги солдат баб-баравар. . . Сонет бу сизнинг юргагингизни атакага олиш мақсадида тизилган сўзлар взводи. Штикка! дейилиши билан юрагингизга бир қанча оҳангдор сўзлар тизилади. От! дейилиши билан қалбингизга ўнлаб ўткир сўзлар ўқ бўлиб тегади. . . Шеър билан солдат, мен сизга, бир нарса деяпман. Қирол мамлакатнинг биринчи солдати, унинг илоҳий сўзи ва биринчи шоири ҳам шунинг ўзи. . . Мана шунинг учун ҳам мен жуда чиройли машқ қиламан ва шеър ёзишни ҳам дўндираман. . . Мана қаранг. Маррррш!

Унинг сўл оёғи дарҳол юқори кўтарилди ва унинг орқасидан ўнг қўли елка баробарига кўтарилди.

— Смирррно!— деб команда берди қирол. Қўл-оёқ-лари дарров ростланди, у сўзида давом этди:

— Бу аъзоларнинг эркин интизоми деб аталади. Улар киши онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳаракат қиладилар. Оёқ силкиниши биланоқ дарров қўл кўтарилади! Мия бу ерда ҳеч қандай роль ўйнамайди. Бу муъжизадек гап. Мана шунинг учун ҳам мияси сира ишламайдиган солдат энг яхши солдат. Солдатни онг эмас — команда овози ҳаракатга келтиради. Марррш! дейилиши билан у жаннатга, жаҳаннамга, қайга бўлса ҳам кета беради. Штикка! дейилиши билан, унинг отаси социалист бўлса,— отасига, онасига ва ака-укаларига штик санчади. . . Унга барибир! Тўхта! дейилгунча санчаверади. Ўйламай қилинган бу ҳаракат ҳайрон қоларли даражада гўзал-да! . .

У чуқур нафас олгач, яна ўша бир текис ва қаттиқ товуш билан сўзини давом этдирди:

— Мен балки идеал давлат барпо қиларман. . . Менми ёки менинг авлодларимдан бири. Бунинг учун мамлакатдаги барча кишилар интизомнинг гўзаллигини англашлари керак. Агар одам бутунлай ўйламай қўйса, қироллар буюк, халқлар бахтли бўлади. Пул!— деб команда берди ми қирол, барча содиқ фуқаролар сафларга тизилдилар. Бир!— деганда қирқ миллион қўл индамай чўнтақларига суқилади. Икки!— деганда шу қирқ миллион қўлнинг ҳар қайсиси ўн маркадан пулни қиролга чўзади. Уч!— деганда ўша қирқ миллион қўл қиролга ҳест беради-ю, кейин кишилар жимгина ўз меҳнатларига қайтадилар. Бу гўзал иш эмасми? Мана кўрдингизми,— одамларнинг бахтли бўлиши учун мия керак эмас: улар учун қирол ўйлайди. Қирол бутун ҳаётни қамраб олишга қодир. . . Мен ҳам шунга интилаётирман. . . Аммо ҳозирча фақат менинг бир ўзим қиролнинг ролини шундай чуқур тушунаман. . . Ҳамма қироллар ҳам ўз лавозимига муносиб иш тутмаяптилар. Улар қон-қариндош бўлсалар-да, ҳамжиҳат эмаслар. Уларнинг ҳаммаси бир куч бўлиб, бирлашишлари лозим. Бунинг ҳозир жуда осонлик билан қилиш мумкин. Социализмга катта эътибор бериш керак. Унда қироллар учун бир қадар фойдали нарса бор. Социализмнинг қизил машъали ер юзидаги ҳамма обрўли кишиларни ваҳимага солмоқда. У маданий жамиятнинг жонини—унинг мулкини ютмоқчи. Шу баҳайбат махлуққа қарши курашмоқ учун қироллар ҳаммани бирлаштирмоғи ва қадимги доҳийлар каби шунга бош бўлмоғи лозим. Социализмдан

қўрқишни авж олдириш учун ёрдам бериш керак. Шундай қилиб, жамият ақли-ҳушини йўқотгандан кейин қиролларнинг қадди-қомати ростланади. Қироллар конституция берган даврлар ўтиб кетди,— уларни қайтариб олиш пайти келган!

У бир оз дам олиб, яна сўзини давом этдирди; бу гапларни эшитиб... доноликдан лаззатланганимдан менинг нафасим қайтарди.

— Давримиздаги ҳар қандай қиролнинг программаси ана шундай! Агар Европанинг ҳамма қиролларига бу программани таклиф этиш учун ҳарбий флотим етарли бўлганда, аминманки, улар бу программани қабул қилардилар... Ҳозирча мен тинч маданий меҳнат билан шуғулланиб, меҳрибон халқимни камолга етказаятирман. Мен ҳамма санъатни эгаллаб, уларни қирол ҳукми илоҳийсига посбон қилиб қўйдим. Сиз менинг «Ғалаба хиёбони» деган пьесамни кўрдингизми? Ундаги ҳайкаллар санъати немисларга ерда Габсбурглар ва Гогенцоллерларнинг кўп эканини кўрсатади. Бу хиёбонлардан у ёқдан-бу ёққа — бир-икки! бир-икки! — деб ўтган киши ота-боболаримнинг улур кишилар эканини дарров билиб олади. Бу унда ўз мамлакати қироллари билан фахрланиш ҳиссини уйғотади, уни аста-секин қироллик ҳоқимиятининг самимий мухлисига айлантиради. Вақти билан мен ҳамма шаҳарим кўчаларига ота-боболаримнинг ҳайкалини қўяман. Кишилар ўтмишда жуда кўп қироллар ўтганини кўриб, келгусида ҳам бусиз кун кечириш мумкин эмаслигига тан берадилар. Ҳайкал инсон учун фойдали нарса, лекин унинг фойдали эканини биринчи марта яққол мен кўрсатиб бердим.

— Жаноби олийлари, нега авлодларингизнинг кўпчилиги қийшиқ оёқ бўлади?—деб сўрадим.

— Уларнинг ҳаммасини қабр тоши ясайдиган битта устахонада ясаганлар. Аммо бу ҳеч маҳал улар руҳининг улурворлигига путур етказмайди... Сиз менинг музикамни эшитганмисиз? Йўқми? Мен уни қандай чалишимни сизга кўрсатаман.— У ўзининг тўғри қаддини найзадек тик тутди-да, столга ўтириб, бир оёғини кўтариб, ҳали мени олиб кирган малайга деди:

— Граф! Этигимни ечишга ёрдамлашиб юборинг... Шундай... носкини ҳам... Раҳмат! Гарчи қироллар фуқароларнинг хизматлари учун раҳмат демасалар ҳам... буни улар назокат юзасидан қиладилар.

У шимини тиззасигача шимариб, бўйнини қирқ беш даражагача эгиб, оёқларига синчиклаб қаради.

— Мен буйруқ берай, кўзим тириклигида буларни бронзадан қуйишин, — деди у. — Келгусида ясаладиган ҳайкаллар учун ҳам бир неча ўн жуфт қуйиб олишин. Қиролларнинг оёқлари қийшиқ бўлмаслиги керак. Оёқнинг эгрилиги қиролимиз баркамол одам бўлмаса керак деган мулоҳазаларга сабаб бўлиши мумкин.

У қўлига кист олиб, ўнг томон деворга яқинлашди ва бир оз чапга ўгирилиб гапира бошлади.

— Мен айни бир вақтда музика чаламан ва расм соламан. Мана қаранг, клавишлар полга қоқилган, асбоблар пол тагида. Нотани механик аппарат ёзиб олади, у ҳам пол тагида жойлаштирилган. Мен расм соламан — бир! — У, мальбертдаги полотнолардан бирига кист билан бўёқ сурди.

— Клавишларга оёқ босаман — икки! — жуда қаттиқ товуш эшитилди.

— Мана шу холос! — деди у. — Бу жуда осон ва қироллар учун доим камлик қиладиган вақтни тежайди. Худойим халқ доҳийларининг бу дунёдаги умрини икки қатла узайтирса бўларди. Биз ҳаммамиз фуқароларимизнинг иқболи учун самимий хизмат қиламиз, буни у дунёнинг қувончларига алмашишга шошилмаймиз... Лекин менинг хаёлим бўлинмоқда. Қиролнинг фикри дарёдаги сувдек тинмай оқади. Қирол барча фуқаролар учун ўйлашга мажбур. Ундан бошқа ҳеч ким бу ҳақда ўйламаслиги керак... агар унга ҳукумат топширмаган бўлса... Энди мен сизни янги пьеса билан таништираман... Мен уни куни кеча тўқидим...

У бир вароқ нота қоғозини олди-да, устидан бармогини юргизиб, гапира кетди:

— Мана ўрта саф регистрнинг қадам ташлаши... Кўрдингизми қандай қатъий тартиб билан туради? Тра-та-там — тра-та-там. Иккинчи линейкада улар тоққа чиқадилар, гўё тоққа ҳужум қиладилар! Тез қадам ташлаб, ёйилиб борадилар... Ра-та-та-та та! Бу жуда таъсирли. Қориндаги санчиқни эслатади, нега бундайлигини кейинчалик биласиз. Кейин шу нотанинг командаси билан солдатлар қатъий тўғри сафга тизиладилар — бумм! Ҳеч гап эмас, гўё сигнал учун отишдек... ёки тўсатдан бўлган юрак бурғидек. Улар бу ерда айрим-айрим тўдаларга бўлинадилар... ўнлаб зарба! Суяклар қирсиллайди!..

Бу нота лат еган қўлнинг оғриғидек сирқираб-сирқираб, бир маромда давом этади ва ниҳоят ҳамма ноталар бирданига рррам! ррата-там! Бум қилиб бир томонга йиғилади. Бу ерда ноталар тартибсиз равишда сочилади. Лекин ўзи шундай бўлиши керак. Бу финал, умумий шод хуррамлик манзараси.

— Бу нарсани нима дейилади,— деб сўрадим, тасвирдан қаттиқ завқланиб.

— Бу пьеса,— деди қирол.— Бу пьесани «Қиролнинг туғилиши» дейилади. Музикада абсолютизмни тарғиб қилишдаги биринчи тажрибам. . . Чакки эмасми! А?

У ўзидан жуда мамнун эди шекилли, мўйлаблари учиб-қўниб турарди.

Менинг фуқароларим орасида мендан олдин ҳам кўпгина яхши музикачилар ўтган, лекин энди мен ҳамма ноғорамага ўйнасин деб бу иш билан ўзим шуғулланмоқчи бўлдим.

Унинг мўйлаблари қимирлаб кетди, балки илжайишни истагандир, лекин ўнг томонига ўгирилиб, сўзида давом этди:

— Энди бу ёққа қаранг. . . Буни сиз нима деб ўйлайсиз?

Қатта полотнога қизил ранг билан калласи йўқ, қўллари кўп бир мудҳиш махлуқнинг сурати солинган. Унинг ҳар бир қўли яшиндек бир тутам ўт сочиб туради. Бир тутам ўт устига қора ҳарфлар билан: «Анархия», иккинчисига: «Атеизм», учинчисига: «Хусусий мулкнинг ҳалокати», тўртинчисига: «Ҳайвонлик» деб ёзилган эди. . . Бу мудҳиш махлуқ шаҳар ва қишлоқларга қадам ташлаб борар ва яшиндек ўт сочиб, ёнғин чиқарар эди. Кичкина қора кишилар жон ваҳмида ундан қочардилар, мудҳиш махлуқ орқасидан шод-хуррамлик билан қизил кийим кийган одамлар келардилар. Улар кўзсиз бўлиб, бошдан оёқ аъзойи бадани қизғиш-сариг жун билан қопланган. гарилло маймунларига ўхшарди. Рассом қизил рангни аямапти. Полотнонинг катталигини айтмайсизми.

— Ваҳималикми?— деб сўради қирол.

— Ваҳималик!— деб унинг гапини маъқулладим.

— Худди шундай бўлиши керак,— деди қирол, унинг кўзлари олайиб кетди,— менинг идеямни тушинган бўлсангиз керак, албатта. Ҳа, шундай, бу социализм. Кўряпсизми, унинг боши йўқ. У фалокат уруғини сочяпти, бебошлик уруғини сочиб, кишиларни ҳайвонга айлантира-

ди. Равшанки, бу социализм. Ғайрат билан ишлаш бундоқ бўлибди! Гавдамнинг пастки ярми қирол ҳокимияти ғоясининг барқарорлигини тасдиқлаб турган бир вақтда, унинг устки ярми шу ҳокимиятнинг асосий душманига қарши кураш билан машғулдир. Санъат ҳалигача ҳеч қачон ўз вазифасини менинг ҳукмронлик давримдаги каби мукамал бажармаган.

— Сиз жаноби олийларининг бундай оғир меҳнатларини фуқаролар қадрлашармикан?— деб сўрадим.

— Менинг қадримга етадилар дейсизми?— деб сўради у. Унинг овозида аллақандай чарчоқ оҳанг сезилди.— Қадрласалар арзийди. Мен улар учун ўнлаб броненосецлар барпо этдим, ҳамма кўчаларни ҳайкалар билан безадим, музыка, расм ясадим, динга хизмат қилдим. . . Бироқ. . . Баъзан бошимга гуноҳ фикрлар келиб қолади. Менга, мени яхши кўрган фуқароларнинг ҳаммаси — аҳмоқ; ақллилари эса — ҳаммаси социалистга ўхшаб кўрилади. Ҳали либераллар ҳам бор. Аммо улар ҳамма вақт ўзлари учун жуда кўп фойда олиб, гарчи халққа ҳеч нарса бермасалар ҳам, қиролга ҳам жуда кам фойда етказишга ҳаракат қиладилар. Умуман улар халақит берадилар, холос. Ҳокимият бус-бутун қирол қўлида бўлганидагина халқни социализмдан қутқариб қолиши мумкин. Аммо буни ҳеч ким тушинмайдиганга ўхшайди. . .

У қўл-оёғини букиб, тиз чўкиб ўтирди. Унинг кўзлари ўйчанлик билан шокосасида чапдан ўнгга олайиб турарди. Аъзойи бадани бўшашгандек лалайиб қолди. Унинг чарчаганини кўриб, мен сўнгги саволимни бердим:

— Жаноби олийлари қирол ҳокимиятининг ҳукми илоҳийлиги тўғрисида тағин нима дейдилар?

— Нимаки керак бўлса ҳаммасини дейман!— деб дарров жавоб берди у.— Аввало у мустаҳкам ва ягона ҳақиқатдир, чунки у ажойиб ва гўзалдир! Миллионлаб кишилар минг йиллар мобайнида ўз устларидан бир кишининг ягона ҳукмронлигини ҳақ деб келганларидан сўнг, энди тентакларнинггина буни инкор этишлари мумкин. . . бу равшан. Мен — қиролман, ҳа, мен ҳам инсонман, лекин кишилар менинг ҳукмимга юришни истасалар, мен буни муъжиза деб билишим керак. . . тўғри эмасми? Ахир мен шу миллионлар бусбутун тентаклардан иборат деб тасаввур қила олмайман-ку! Уларнинг иззат-нафсини коитмаслик учун ҳам уларни ақлли одамлар деб ўйламоқчиман. Мен фуқароларим ҳақида бушчаллик ёмон

фикрда бўлсам, ўзим ёмон қирол бўлар эдим. Шундай қилиб фақат ёлғиз худонинг ўзигина муъжиза кўрсата олади, равшанки мен унинг қудратини ва ўзимнинг қадри-қимматимни тасдиқлаш учун тайинланганман. Буни инкор қилиб бўладими? Бу олмосдек мустаҳкам ҳақиқат, чунки кўпчилик шунинг тарафдори. . .

Унинг кўзида мамнунлик жилвалангандай бўлди, бироқ дарров ўчди ва жаноби олийлари ҳарбий кеманинг ишлаган буғини чиқариб ташлайдиган машинага ўхшаб, оғир нафас олди.

— Ортиқ вақтингизни олмайман, жаноби олийлари!— дедим ўрнимдан тура ётиб.

— Хўп!— деди менга буюк халқнинг доҳийси.— Хайр! Сизга. . . энг эзгу. . . нима тиласам экан. . . Ҳа, ҳа, сизнинг Қиролни яна бир марта кўришингизни истайман.

У улуғворлик билан пастки лабини сўлжайтириб, мўйлабини кўтариб қўйди. Мен буни унинг хайирлашгани деб билдим ва ақлли ҳайвонларни кўриш учун ҳайвонат боғига қараб йўл олдим. . .

Қиши баъзан одам билан суҳбатлашгандан сўнг кучукни эракалатгиси, маймунга қараб жилмайгиси, фил олдида иззат билан шляпасини қўлга олгиси келади. . .

1906

РЕСПУБЛИКА ҚИРОЛЛАРИДАН БИРИ

. . . Қўшма Штатларнинг пўлат, керосин ва ўзга ҳамма қироллари ҳар вақт хаёлимни чалғитиб келадилар. Бунчалик серпул одамларни мен оддий кишиларга сира ўхшата олмас эдим.

Менга у кишиларнинг ҳар бирининг ҳеч бўлмаганда учта қорни ва юз элликта тиши бордек туюларди. Мен ўйлардим: миллионер ҳар кун эрталаб соат олтидан, кечаси соат ўн иккигача сира тинмай овқат ейди. У энг қиммат баҳо овқатларга: фозлар, куркалар, чўчқа болалари, мой солинган редиска, пудинг, кэк ва бошқа нозинематларга қирон келтиради. Кечга бориб, ковшана беришдан жағи шундай толадики, овқатни негрларга чайнатиб, ўзи фақат ютибгина ўтиради. Ниҳоят у тамом ҳолдан кетади, терга тушади, нафаси қисилади, ана шундан кейин негрлар уни олиб кириб ётқизадилар.

Эрталаб, соат олтида, у ўзининг азобли ҳаётини яна ян-гидан бошлайди.

Мана шундай зўр берса ҳам, у барибир, капиталидан келадиган даромадининг ақалли ярим процентини ҳам еб битира олмайди.

Албатта, бундай ҳаёт қийин бўлади. Лекин, начора? Оддий кишидан кўра кўпроқ еб-ичмаганингдан кейин миллионер бўлишингдан нима фойда?

Менга шундай туюлардики, унинг қўйлак-лозимини энг аъло шойидан, этигининг пошнalarига қоқилган михлар тилладан, бошига кийган шляпаси эса, бриллиантдан ясалган аллақандай нарсадан. Камзули энг қиммат баҳо бахмалдан, узунлиги камида эллик фут, камида уч юз дона олтин тугма билан безалган. Байрам кунлари бирданига саккиз қават камзул, олти қават шим кияди. Албатта, шунча кийим уни қўполлаштиради ва қийнайди. . . Лекин шунча бой бўла туриб эл қатори кийиниш ҳам ярамайди-да. . .

Миллионернинг чўнтагини шундай чуқур деб билардимки, унга бутун бошли черковни, сенат биносини ва керакли нарсаларнинг ҳаммасини бемалол жойлаб юбориш мумкин. . . Шундай жанобнинг қоринини зўр денгиз параходининг каттакоп омборига ўхшатардим, лекин бу махлуқнинг оёқлари билан шимлари қанчали узунлигини ҳеч кўз олдимга келтиролмас эдим. Ҳар ҳолда, у ёпиниб ётадиган адиёлнинг катталиги бир квадрат милдан кам бўлмаса керак деб ўйлардим. Агар у тамаки чекадиган бўлса, шубҳа йўқки, унинг тамакиси энг аъло навдан, у бирданига икки қадоғини чекади. Борди-ю, бурнаки ҳидлайдиган бўлса, бирданига бир қадоғини ҳидлайди. Пулни харажат қилиш керак-да. . .

Қўлининг бармоқлари жуда ажойиб сезгига ва исталган даражада чўзилиш макрига эга: агар у Нью-Йоркда ўтириб, Сибирнинг аллақаерида доллар униб чиққанини сезиб қолса, Берингов кўрфази орқали қўл чўзади-да, жойидан жилмасданоқ ўша дилрабо ниҳолни юлиб олади.

Қизиқ, шунча нарсаларни тасаввур қилдим-у, лекин махлуқнинг калласи қандайлигини ҳеч кўз олдимга келтира олмадим. Буни ҳам қўйинг, ҳамма нарсани сиқиб, ундан олтин чиқариб олиш иштиёқи-ла, жонланган шунча кўп мускул ва суюк устида яна калла бўлиши жуда ҳам ортиқча туюлади. Хуллас миллионер тўғрисида ҳосил қил-

ган тасаввурларим тугалланмаган бир шаклда эди. Қис-қаси, миллионер узун, эпчил қўллардан иборат эди. Бу қўллар бутун ер куррасини қамраб олиб, уни каттакон бир қора оғизга келтириб ташлаганлар, у оғиз эса бизнинг еримизни қўрда сингдириб пиширилган иссиқ картошка донасидай ғажийди, сўлакайини оқизиб кавшайди. . .

Бир кун бир миллионерни кўриб, жуда ҳам ҳайрон бўлдим: у ҳам расмана одам экан.

Менинг қаршимда чуқур креслога ботиб новча, қотма бир чол тириш босган сарғиш қўлларини қорни устига қовуштириб ўтирар эди. Унинг қўли ҳам оддий инсон қўлидай эди. Юзининг нозик териси соқол-мўйлабдан яхшилаб тозаланган, ҳорғинликдан сўлжайган пастки лаби келишган жағини очиб, олтин тишларини кўрсатиб турар эди. Мўйлаби олинган, қони қочган, устки нозик лаби унинг кавшаниш машинасига жипс ёпишган; чол гапирганда устки лаби қарийб қимирламас эди. Нурсиз кўзлари устида қошдан асар йўқ, тақир калласида битта ҳам тук кўринмайди. Бу шахснинг териси тордай туюлади, чунки унинг қизғиш, ҳаракатсиз силлиқ юзи чақалоқнинг юзини хотирга келтиради. Бу махлуқ ўз ҳаётиги энди бошляптими ёки уни тамом қияптими,—буни аниқлаш қийин эди. . .

У ҳам оддий кишилардай кийинган. Узиги, соати ва тишлари олтиндан; ундаги бор олтин шуларгина. Агар ҳаммаси бир ерга тўпланса ярим қадоқдан ортмаса керак. Хуллас, бу одам Европа аристократлари уйидаги қари хизматкорни эслатар эди. . .

У шундай бир хонада қабул қилдики, унинг жиҳозлари ўзининг ҳашамати ва чиройи билан мени ҳайратда қолдирмади. Мебели салобатли. Бу ҳақда айтиладиган гапнинг ҳаммаси шу.

Мебеллар менда: «Балки бу уйга филлар ҳам кириб турар» деган фикр туғдирди.

— Миллонер. . . сиз бўласизми? — деб сўрадим, ўз кўзларимга ишонмай.

У дадил бош силкиб:

— О, албатта! — деб жавоб берди.

Мен, сўзингизга ишонаман дегандай қиёфа олиб, унинг асли-наслини аниқлашга киришдим.

— Нонуштада қанча гўшт ея оласиз? — деб сўрадим ундан.

— Мен гўшт емайман!— деди у.— Бир кесим апельсини, бир дона тухум еб, бир пиёла чой ичаман — бўлгани шу. . .

Унинг чақолоқники сингари бегуноҳ кўзлари каттакон икки томчи лойқа сувдай қаршимда хирагина мўлтиради. Мен бу кўзларда заррача ҳам ёлғончилик аломатини кўрмадим.

— Яхши! — дедим ажабланиб.— Лекин рўйрост гапиринг: бир кунда неча маҳал овқат ейсиз?

— Икки маҳал! — деди у оҳистагина.— Нонуштаю, обед менга кифоя. Обедда бир тарелка шўрва, оқ гўшт ва бирор ширинлик, мева есам бас. Бир чашка кофе ичаман. Сигара. . .

Менинг ҳайратим ошқовоқдай тез ўса борди. У менга авлиёдай қараб турарди. Мен нафасимни ростлаб, дедим:

— Агар шу айтганларингиз чин бўлса, пулларингизни нима қиласиз?

Шундан кейин у кифтларини бир оз кўтарди, кўзлари чаноғида ҳаракатга келди, сўнг шундай деб жавоб берди:

— У пуллар билан яна пул топаман. . .

— Нима учун?

— Яна янги пуллар топиш учун. . .

Яна қайтариб сўрадим:

— Нима учун?

У, кресло қанотига тирсагини қўя туриб, мен томонга энгашди-да, мароқлангансимон сўради:

— Сиз жиннимисиз?

— Ўзингизчи?— деб савол билан жавоб бердим.

Чол калласини солинтириб, олтин тишлари орасидан тўнғиллади:

— Аломат йигит. . . умримда мундақасини энди кўришим. . .

У шу сўзлардан кейин бошини кўтарди ва, оғзини қулоқларига етар даражада очиб, мени жимгина кузата бошлади. Унинг юзидаги хотиржамликка қараганда у ўзини ақли расо киши деб ҳисоблар эди. Галстугига қадалган кичкина бриллиант кўзли бир тўғноғичга кўзим тушди. Агар у тош пошнадай катта бўлганда мен яна янги маънолар тушунган бўлар эдим.

— Нима иш билан шуғулланасиз?— деб сўрадим.

У кифт қоқиб:

— Пул қиламан!— деб қисқагина жавоб берди.

— Ҳа, қалбаки пул ясайсизми?— деб суюниб сўрадим; унинг сирини фош қилишимга оз қолгандай туюлди. Шу пайт у паст овоз билан ҳи-ҳийлай бошлади. Гўё кўзга кўринмас бир қўл унинг биқинини қитиқлаётгандай, бутун гавдаси силкинар эди. Кўзлари тез-тез пирпирарди.

— Мана буниси қизиқ бўлди!— деди у, тинчланиб ва юзимга қониққан кишидай назар солиб.— Яна бир савол берсангизчи!— деди-ю, негадир бетларини шиширди.

Мен бироз ўйлаб, сўнгра шу саволни қатъий қилиб қўйдим:

— Пулни қандай қилиб топасиз?

— А! Тушундим!— деди у, бош ирғатиб.— Бу жуда осон нарса. Менинг темир йўлларим бор. Фермерлар мол етиштиради. Мен у молларни бозорга етказиб бераман. Даромадни ҳисоблаб чиқаман-да, фермер очидан ўлмаслигини ва кейин ҳам ишлаб туришинин мўлжаллаб, унга бир улушини бераман, қолганини эса ташиб берганим учун ўзимга оламан. Бундан осони йўқ.

— Фермерлар ризо бўлишадими?

— Ҳаммаси ҳам ризо бўлавермаса керак деб ўйлайман!— деди у болаларча соддалик билан.— Лекин одамзоднинг феъли маълум: ҳеч вақт у нолишини қўймайди. Тўнғиллаб юрадиган тентаклар ҳар вақт топилади...

— Ҳукумат сизга халал бермайдими?— деб камтарлик билан сўрадим.

— Ҳукуматми?— деб такрорлади ва пешонасини қашиб, ўйланиб қолди. Кейин бир нарса эсига тушгандай, бош ирғади.— Ҳа-ҳа... Ҳа, у... Вашингтондагиларми? Йўқ, улар халал бермайди. Улар жуда яхши одамлар. Уларнинг орасида менинг клубимга алоқадор кишилар ҳам бор. Лекин уларни жуда кам кўришга тўғри келади... Шу сабабли баъзан эсдан ҳам чиқариб кетишади. Йўқ, улар халал бермайди,— деб такрорлади-да, яна дарҳол мароқланиб сўради:— Ажабо, одамларнинг пул топишига халал берадиган ҳукуматлар ҳам борми?

Мен ўзимнинг соддалигим ва унинг донолигидан пича кижолат бўлдим.

— Йўқ,— дедим паст овоз билан,— мен у тўғрида гапирётганим йўқ... Мен, сизга айтсам, баъзан ҳукумат

очиқ-ошкор талончиликни тақиқ қилиши керак деб ўйлайман. . .

— Бироқ,— деб эътироз билдирди у.— Бу идеализм. Бу ерда бундай қоида йўқ. Ҳукуматнинг хусусий ишларга аралашишга ҳақи йўқ. . .

Бу гўдакнинг оғир-босиқ донолиги олдида менинг камтарлигим оша борди.

— Ажабо, кўп кишининг бир киши томонидан хонавайрон қилиниши хусусий иш ҳисобланадими? — деб назокат билан сўрадим.

— Хонавайрон қилиниши?— дея тақрорлади у, кўзларини чаноғидан чиқариб.— Ишчи кучи қиммат тургандагина хонавайронлик бўлиши мумкин. Сўнгра иш ташланган пайтда ҳам шундай бўлади. Лекин бизда муҳожирлар бор. Улар ҳар вақт ишчилар ҳақини камайтирадилар ва иш ташлаганларнинг ўрнига бажону дил кириб ишлайдилар. Улар мамлакатда етарли даражада кўпайиб, арзонга ишласа ва кўп нарса сотиб олишса — иш қантдек бўлади.

У бир мунча жонланди, у ҳам чолга, ҳам гўдакка ўхшарди, энди ўзига сира ўхшамай қолди. Нозик қорамтил бармоқлари қимирлаб қолди, қалдироқ овози эса қулоқларимга урилиб, ғашимни келтирди.

— Ҳукумат? Бу, дарҳақиқат, қизиқ савол, ҳа. Яхши ҳукумат зарур. У, мана шундай масалаларни ҳал қилиши керак: мамлакатда мен сотишни хоҳлаган нарсаларимнинг ҳаммасини батамом сотиб олишга етадиган халқ бўлиши лозим. Ишчи шу даражада кўп бўлиши керакки, мен уларга муҳтож бўлиб қолмай. Лекин — битта ҳам ортиқ бўлмасин! Ана шунда — социалистлар бўлмайди. Иш ташлаш ҳам бўлмайди. Ҳукумат катта солиқлар олмаслиги керак. Халқ бериши мумкин бўлган нарсаларнинг ҳаммасини ўзим оламан. Мана шундай ҳукуматни мен яхши ҳукумат дейман.

— У бемаънилигини ошкор қиляпти, бу шубҳасиз ўзини улуғ билиш аломати,— деб ўйладим.— Балки у чинакам қиролдир. . .

У ишонч ва қатъият билан давом этди:

— Мен мамлакатда тартиб бўлишини истайман. Ҳукумат озгина ҳақ билан ҳар хил файласуфларни ёллайди; улар ҳар якшанба камида саккиз соатдан ваъз ўқиб, халққа қонунни ҳурмат қилишни таълим беради. Агар бу ишга файласуфлар ярамаса,— солдатни ишга

солиш керак. Бунда усул эмас, фақат натижа муҳим. Ишлатувчи ҳам, ишчи ҳам қонунни ҳурмат қилишга мажбур. Гап шундай!— Бармоқларини ўйнаб туриб у сўзини тугатди.

«Йўқ, у эса паст эмас, қарийб қирол!» деб ўйлаб сўрадим:

— Сиз ҳозирги ҳукуматдан мамнунмисиз?

У дарҳол жавоб бера қолмади.

— Ҳозирги ҳукумат имкониятидан камроқ иш қиляпти. Мен демоқчиманки, мамлакатга муҳожирларни ҳозирча кирита бериш керак. Лекин бизда сиёсий эркинлик бор, улар шундан фойдаланадилар, — бунинг учун ҳам тўлаш керак. Майли, ҳар бир муҳожир лоақал беш юз доллардан олиб келсин. Беш юз долларли киши эллик долларли кишидан ўн марта яхшироқ. Ёмон одамлар — саёқлар, гадойлар, касаллар ва бошқа танбаллар ҳеч кимга керак эмас.

— Лекин бу талаб муҳожирларнинг келишига путур етказадикү. . . — дедим.

Чол ҳа дегандай бош қимирлатди.

— Вақти келганда уларни мамлакатга бутунлай киргизмасликни таклиф қиламан. . . Ҳозирча, майли, ҳар бир муҳожир бир оздан тилла келтириб турсин. Бундан мамлакат наф кўради. Сўнгра, граждaнлик ҳуқуқини олиш муддатини ҳам чўзиш зарур. Кейинча бу ҳуқуқни бутунлай битиришга тўғри келади. Америкаликлар фойдасига ишлашни хоҳлаганлар бўлса, ишлай берсинлар, лекин уларга Америка граждaнлиги ҳуқуқини асло бериб бўлмайди. Америкалик етиштириш энди кифоя. Ҳар бир америкалик мамлакат аҳолисини ўстириш тўғрисида ғамхўрлик қила билади. Буларнинг ҳаммаси — ҳукуматга тааллуқли ишлар. Ҳукуматни бошқачароқ қилиб қўйиш зарур. Ҳукумат аъзоларининг ҳаммаси саноат корхоналарида ҳиссадор бўлсин, — ана шунда улар мамлакат манфаатларини тезроқ ва яхшироқ тушунадилар. Энди мен сенаторларни сотиб олишим ва менга. . . ҳар хил майда-чуйда нарсалар зарурлигига уларни ишонтиришим керак. Ана шундай қилсам яхши бўлади. . .

У уҳ тортди, оёғини типирчилатди, кейин илова қилди:

— Ҳаётни олтин тоғининг чўққисидангина тўғри кўра биласан.

Энди унинг сиёсий қарашлари етарли даражада равшан бўлгандан кейин, мен ундан сўрадим:

— Дин тўғрисида нима дейсиз?

— О!— деди у, тиззасига бир уриб ва қошларини чиририб.— Дин тўғрисида фикрим жуда яхши! Дин—халққа жуда зарур. Мен бунга, астойдил ишонаман. Ҳатто яқшанба кунлари ўзим ҳам черковда динни тарғиб қиламан... ҳа, бўлмаса-чи!

— Ростдан-а?— деб сўрадим.

— Черковда ҳақиқий христиан айтиши мумкин бўлган нарсаларнинг ҳаммасини оқизмай-томизмай айтаман!— деди у ишонч билан.— Мен, албатта, камбағалларни художўйликка чақираман,— камбағаллар ҳар вақт ширин сўзнинг ва оталик насиҳатларнинг гадолари бўлади... Мен уларга...

Унинг юзи бир он чақалоқ юзига ўхшаб кетди, кейин эса лабларини маҳкам жуфтлаштириб, кўзларини шипга кўтарди: шипда фаришталар Йоркшир чўчқасиникига ўхшаш пушти терили семиз бир хотиннинг яланғоч гавдасини уялиб ёпиб турарди. Унинг рангсиз чуқур кўзлари шипдаги ола-була бўёқларни акс этдирар ва ранг-баранг учқунлар сочиб чақнар эди. У секин-аста гап бошлади.

— Диндош қариндошларим ва ҳамшираларим- Маккор иблиснинг ҳасад билан васваса қилишига учмангиз, ер роҳати ва бахтидан воз кечингиз. Ерда ҳаёт қисқагина: одам фақат қирқ ёшигача ишлай олади, сўнгра уни ҳеч ким фабрикага олмайди. Ҳаёт — омонат. Сиз ишдасиз, қўлингиз нотўғри ҳаракат қилса — машина суякларингизни чилпарчин этади, офтоб урса, шўрингиз биратўла қурийди! Сизни ҳар ерда касаллик, ҳар ерда бахтсизлик таъқиб этади! Иуда чориёрнинг укаси Ёқуб чориёр айтганидек, камбағал одам баланд томга чиқиб олган кўр мисолидадирки, қаёққа қадам босмасин — йиқилади ва чилпарчин бўлади. Қариндошларим! Бу дунёга кўнгилик қўймангиз, бу дунё — кишиларни васвасага солувчи шайтон инидир.— О ҳазрати Исонинг меҳрибон умматлари, сиз гашту роҳатни бу дунёда эмас, падари бузрукворингиз қабили, арши-аълодан топасиз. Магар сиз ердаги умрингизни зорланмай, нолимай, сабру тоқат билан жимгина ўтказсангиз парвардигори олам сизга биҳиштни раво кўргай ҳамда бу дунёда тортган азиятларингиз учун сизга абадий айшу ишрат бахш этгай. Бу фоний дунёда кечираётган умрингиз руҳингизни пок этувчи бир омилгина, ҳозир қанча кўп азобу уқубат кўрсангиз, у

дунёда шунча айшу ишрат ва роҳати сероб бўлгайсиз. Бу сўзларни чориёр Иуда айтган эдилар.

У қўли билан шипга ишора қилди, ўйлади ва совуқ, қаттиқ бир оҳангда давом қилди:

— Шундай, азиз қариндош ва ҳамшираларим! Агар биз жонимизни қадрдонларимизга фидо қилмасак — бу бебаҳо ва бевафо дунёдан кўзимиз очиқ кетгай. Қадрдонларимизнинг кимлиги ва қандайлигига зинҳор қараб ўтирмайлик. Қалбингизни иблис ҳасадига тутқазмангиз. Бу дунёда нимага ҳасад қиласиз? Бу дунёда кўрадиган роҳатингиз — шарпа, иблис ўйинидир. Бир кун ҳаммамиз, бойлар ва камбағаллар, шоҳлар ва кўмир қазувчилар, банкирлар ва кўча тозаловчилар баримиз ўлиб кетамиз. Кўмир қазувчилар балки жаннатнинг салқин боғларида подшо бўлиб ўтирарлар, ҳозирги подшолар эса, япроқлар ва ҳар кун сиз еб ташлаган конфет қоғозлари тўқилган боғ йўлларини супуриб юрарлар. Қариндошлар! Бу дунёдан, инсон руҳи чақалоқ каби адашиб юрадиган бу қоронғи гуноҳлар ўрмонидан нимани ҳам кутиш мумкин? Муҳаббат ва итоат билан жаннатга борингиз, бошингизга тушган мушкулотларга сукут ва қунт билан бардош қилингиз. Ҳаммани ва ҳатто сизни оёқ ости қилганларни ҳам севингиз. . .

У кўзларини юмди ва, креслода тебраниб, давом этди.

— Бировларнинг камбағаллигини ва бошқаларнинг бойлигини айтиб, қалбингизда гуноҳкорона ҳасад ҳислар уйғотган кишиларнинг сўзларига қулоқ солмангиз. Ундай одамлар иблис югурдакларидир: парвардигори олам яқин одамларга ҳасад қилишни манъ этади. Бойлар ҳам камбағаллардирлар, улар камбағалларга меҳр-муҳаббатлари билан камбағалдирлар. Бойларни севингиз, зеро улар оллоҳутаолонинг севган бандаларидир! Ҳазрати Исонинг чориёрларидан бири авлиёлар авлиёси Иуда шундай деган эди. Тенгликни ва иблиснинг бошқа найрангларини тарғиб қилувчиларнинг сўзига кирмангиз. Бу фоний дунёда тенглик кимга керак? Парвардигори олам олдида қалбингизни пок қилиш учунгина бир-бирингизга тенглашинг. Салби илоҳини сабру тоқат билан сақлангиз, итоат қилингиз, у оғир юкингизни енгил қилгай. Фарзанди қобилларим, парвардигори олам сизларга паноҳдир, шунинг ўзи кифоя!

Чол оғзини катта очиб жим қолди ва тишларидаги олтинни ярақлатиб, менга тантанали бир назар билан қаради.

— Сиз диндан яхши фойдаланар экансиз!— дедим.

— О, албатта! Диннинг қадрини биламан,— деди у.— Такрор айтаманки, дин — камбағаллар учун зарур нарса. Шунинг учун ҳам менга ёқади. Дин: ердаги ҳамма нарса иблисники, дейди. О, инсон, агар ўз қалбининг поклигини сақлаб қоладиган бўлсанг, ер юзидаги ҳеч нарсага тегма, орзу ҳам қилма. Ўлганингдан кейин, охиратда ҳаёт лаззатини тотасан, аршу аълода ҳамма нарса сеники! Одамлар шу нарсаларга ишонса, уларни қўлга олиш осон бўлади. Ҳа. Дин нимаю мой нима. Мана шу мойни ҳаёт машинасига қанча кўп суртсак, машина қисмлари шунча равонлашиб, машинистнинг иши енгиллашади...

«Ҳа, бу одам қиролнинг худди ўзи!» деган фикрга келдим ва чўчкабоқарнинг бу яқин авлодидан ҳурмат билан сўрадим:

— Хўш, сиз ҳам ўзингизни христиан деб биласизми?

— О, албатта,— деб у тўла қаноат билан хитоб қилди.— Лекин мен,— у қўлларини юқорига кўтариб, таъсир қолдириш истагида гапирди:— айни замонда америкалик ва шу билан бирга қаттиқ қўл ахлоқ муҳибман...

Унинг юзи фожиали тус олди: лаблари дўрдайди, қулоқлари бурнига тортилди.

— Хўш, нима демоқчисиз?..— деб овозимни пасайтириб сўрадим.

— Гап шу ерда қолсин!— деб секин огоҳлантирди.— Америка фуқароси Исони тан ололмайди!

— Тан ололмайди?— деб бир нафасдан кейин оҳиста сўрадим.

— Албатта, тан ололмайди-да!— У ҳам оҳиста тасдиқлади.

Бир оз жим турганимдан кейин:

— Нима учун?— деб сўрадим.

— У ҳароми!— Чол менга кўзини бир қисди-ю, тевааракка жаланглаб қаради.— Тушундингизми? Америка-када ҳароми одамлар наинки худо, ҳатто амалдор ҳам бўла олмайди. Бундай одамларни тузук кишилар ёнларига ҳам йўлатмайди. Унақа кишиларга қизлар ҳам тегмайди. О, биз шунақа қаттиққўллармиз! Агар биз Исони тан оладиган бўлсак ҳамма ҳаромиларни... мабодо у негр билан оқ кишидан туғилган бўлса ҳам тузук одамлар

деб билишга тўғри келар эди. Уйлаб кўринг, қандай мудҳиш нарса! А?

Бу чинакам мудҳиш нарса бўлса керак, чунки чолнинг кўзлари кўкариб, бойқушниги сингари чаноғидан чиқиб кетаёзди. У пастки лабини кўтариб, тишларига қапиштирди. Балки у шу қилиғи билан юзига ишонарли ва жиддий тус беришни истагандир.

Демократик мамлакатнинг ахлоқ ақидаси таъбимни тирриқ қилди.

— Сизлар негрни одам ўрнида кўрмайсизларми?— деб сўрадим. У афсусланиб хитоб қилди:

— Вой содда одам-ей! Ахир улар қоп-қора занжирлар-ку! Яна қўлансалигини айтинг. Негр оқ тан хотин билан яқинлик қилганини билиб қолсак, ўша заҳоти адабини берамиз. Пайсалга солиб ўтирмаймиз! Дарров бўйнига сиртмоқ солиб, дарахтга осамиз. . . Ахлоқ масаласида жуда қаттиққўлмиз. . .

У менда сасиб қолган жасадга беихтиёр қараганинда ҳосил бўладиган кўнгилсиз бир ҳис уйғотди. Лекин бошлаган ишимни охирига етказишим керак эди. Мен ҳақиқат, ҳуррият, ақл ва фаросатни ҳамда ўзим ишонган бутун муқаддас нарсалар жараёнини тезлатиш мақсадида саволлар беравердим.

— Сиз социалистларга қандай қарайсиз?

— Иблиснинг малайлари худди ана ўшалар-да!— У тиззасига бир уриб қўйиб, жадал жавоб қилди.— Социалистлар — ҳаёт машинасига тушиб қолган қум; улар шундай қумки, машинанинг ҳамма ерига кириб олиб, механизмнинг тўғри ишлашига халақит беради. Яхши ҳукумат даврида социалистлар бўлмаслиги керак. Америкада эса улар туғилмоқда. Демак Вашингтондаги кишилар ўз вазифаларини яхши англамайдилар. Улар социалистларни гражданлик ҳуқуқларидан маҳрум қилишлари керак. Бунинг аҳамияти катта. Мен ҳукумат ҳаётга яқинроқ турсин демоқчиман. Бунинг учун унинг барча аъзолари миллионерлар орасидан танлаб олиниши лозим. Худди шундай бўлиши керак!

— Сиз жуда одамохин экансиз!— дедим.

— О, албатта!— дея калласини қимирлатиб тасдиқлади. Энди унинг юзида гўдаклик қиёфаси батамом йўқолди, бетларида чуқур-чуқур ажинлар пайдо бўлди.

Мен ундан санъат ҳақидаги фикрни сўрамоқчи бўлдим.

— Сиз қандай қарайсиз...— деб сўрай бошлаган эдим, у бармоғини кўтариб, ўзи гапира кетди:

— Социалистнинг калласида даҳрийлик, қорнида эса — анархистлик бор. Иблис унинг қалбини ақлсизлик ва ғаддорлик қанотларига ўтказиб учиради... Социалистга қарши курашиш учун дин ва солдат кўпроқ бўлмоғи керак. Дин — даҳрийликка қарши, солдатлар эса — анархияга қарши. Аввало — социалистнинг миясига черков ваъзларининг қўрғошинини қўйиш керак. Агар бу ҳам кор қилмаса, солдатлар унинг қорнига қўрғошин отсинлар!..

У ишонч билан бош ирғатиб қатъият билан:

— Иблиснинг кучи зўр! — деди.

— О, албатта!— деб мен ҳам рози бўлдим.

Сариқ Иблис, яъни Олтин таъсирининг кучини мана шундай равшан шакилда биринчи марта кўришим эди. Чолнинг подагра ва бод касали кемирган, қоқ суяклар, эски териға тиқилган заиф чувак бадани, бутун бу чурук ахлат тўплами энди алдовлар ва руҳий фахшлар сариқ отасининг совуқ ва қаттиқ иродаси билан жонланиб кетди. Чолнинг кўзлари янги тангадек ярқирарди; унга жон кирди, тетикланди. Энди у малайга яна ҳам кўпроқ ўхшай бошлади, мен унинг хўжайини кимлигини билиб олдим.

— Санъат тўғрисида сиз нима дейсиз?— деб сўрадим.

У менга қаради, юзини қўли билан силади ва қаттиқ ғазаб ифодасини сидириб ташлагандай бўлди. Бу юзда яна қандайдир болалик ифодаси пайдо бўлди.

— Нима дедингиз?— деб сўради.

— Санъат тўғрисида сиз нима дейсиз?

У хотиржамлик билан деди:

— А, эҳа! Мен санъат устида бош қотириб ўтирмайман, тиккасиға сотиб оламан-қўяман...

— Мен буни биламан. Лекин бу ҳақда сизнинг ўз қарашингиз ва унга нисбатан талабингиз бордир?

— А, эҳа! Албатта, талабларим бор... Санъат кулдирадиган бўлиши керак — мен шуни талаб қиламан. Ҳар ҳолда мени кулдирсин. Менинг ишимда куладиган чарса кам бўлади. Баъзан мияни тинчитадиган... баъзан эса аъзойи баданни ғайратга келтирадиган нарсалар зарур. Шипга ёки деворга солинадиган санъат нусхалари иштаҳани очиши керак. Эълонлар энг яхши, энг ярқироқ бўёқлар билан ёзилиши лозим. Шундай бўлсинки, эълон чарлаган жойга сизни узоқдан, бир милча наридан бур-

нингиздан тортиб келтирсин. Ана шунда унга сарф қилинган пул бекор кетмайди. Ҳайкаллар ёки вазалар — мрамор ёки чиннидан кўра бронзадан қилингани маъқул: негаки хизматкорлар чиннидан кўра бронзани камроқ синдирадилар. Хўроз уриштириш ва каламуш тутиш жуда қизиқ бўлар экан. Мен Лондонда кўрдим. . . Жуда қизиқ! Бокс ҳам яхши, лекин бир-бирини уриб ўлдиришга йўл қўймаслик керак. . . Музикада ватанпарварлик руҳи бўлсин. Марш — ҳаммага ёқади, лекин Америка марши ҳаммасидан яхши. Америка — дунёда энг яхши мамлакат. шунинг учун ҳам Америка музикаси дунёдаги музикаларнинг ҳаммасидан аъло. Яхши одамлар бор жойда яхши музика бўлади. Америкаликлар ер юзида энг яхши одамлардир. Уларнинг пули ҳамманикидан кўп. Ҳеч кимнинг бизчалик пули йўқ. Шунинг учун ҳам яқин орада бутун дунё бизнинг қўлимизга ўтади. . .

Мен бу хаста гўдакнинг худбинлик билан валақлашини эшитар ва Тасмания ёввойиларининг яхшилигини ўйлар эдим. Уларни ҳам одамхўр дейдилар, лекин уларда, ҳар ҳолда, нозик ҳислар кўпроқ тараққий этган.

Ўз ҳаёти билан булғатган бир мамлакатни тилга олиб мақтанаверишига чек қўйиш учун, Сариқ Иблиснинг кекса қулидан сўрадим:

— Театрларга бориб турасизми?

— Театрга? О, албатта! Биламан, у ҳам санъатга киради!— деди ишонч билан.

— Сизга театрнинг нимаси ёқади?

— Яланғоч хонимлар ўйнаб турса, сиз тепада ўтириб томоша қилсангиз!— деди у, бир оз ўйлаб тургач.

Мен қизишиб сўрадим:

— Сизга театрнинг нимаси кўпроқ ёқади?

Ўзини карнайдай очиб хитоб қилди:

— О! Албатта мен ҳам эл қатори артист қизларни ёқтираман. Агар артист қизлар чиройли ва ёш бўлса,— улар ҳамма вақт санъатга монандирлар. Лекин қайси бири чинакам ёш эканлигини дарҳол билиб бўлмайди. Ҳаммаси ҳам ўзини ёш кўрсатишга уринади. Биламан, уларнинг асл касби шунақа. Баъзан ҳа-ҳа, ана шуниси қиз деб ўйлайсан! Кейин қарабсанки, ёши эллиқда, ўзи ҳам икки юздан ортиқ ўйнаш тутган. Буниси ёқмайди. . . Театрникидан цирк артист қизлари яхшироқ. Улар ҳамма вақт ёш ва дириллаб турган бўлади. . .

У, афтидан, бу соҳанинг омилкори кўринади. Бутун

умр гуноҳларга ботиб, суягим шу билан қотганига қарамай, мен ундан кўп нарсаларни биринчи марта эшитдим.

— Қалай, шеър сизга ёқадими?— деб сўрадим.

У этигига қараб ва пешонасини тириштириб туриб:

— Шеър?— деб такрор сўради. Бироз ўйлади ва бошини кўтариб ҳамма тишларини бира-тўла кўрсатган ҳолда гапирди.— Шеър? О, албатта! Менга шеър жуда ёқади. Агар ҳамма эълонларни шеър билан нашр қиладиган бўлса, турмуш, ҳаёт жуда хушчақчақ бўлиб кетар эди.

Мен иккинчи саволни беришга шошилдим:

— Сиз қайси шоирни севасиз?

Чол ҳайратланиб менга қаради-да, шошилмасдан сўради:

— Нима дедингиз?

Мен саволимни такрорладим.

— Ҳим... кўп аломат одам экансиз!— деди у шубҳа билан бош чайқаб.— Шоирнинг нимасини яхши кўрай? Уни яхши кўришнинг нима кераги бор?

Пешонамдаги терларни арта туриб:

— Кечиринг мени! — дедим.— Мен қайси китобни яхши кўрасиз деб сўрамоқчи эдим. Албатта, банка чеклари китобини айтмоқчи эмасман...

— О! Бу бошқа гап!— деди у.— Мен китобни яхши кўраман: инжил билан Бош Бухгалтерияни яхши кўраман. Уларнинг ҳар иккови ҳам ақлни оширади. Қайси бирини қўлга олсанг,— уларда зориққан нарсангни беришга қодир бўлган куч борлигини сезасан.

«У мендан кулаётир!» деб ўйладим-да, юзига тикилиб қарадим. Йўқ. Унинг кўзлари бу гўдакнинг астойдиллигига бўлган ҳар қандай шубҳани бекор қилар эди. У ўз пўстлоғида қуриб қолган ёнғоқдай креслода ўтирар ва ўз сўзларининг чинлигига ишонгани ошкор кўриниб турар эди. У, тирноқларига қараб туриб, давом этди:

— Шундай! Булар жуда яхши китоблар! Бирини пайгамбарлар ёзган бўлса, иккинчисини ўзим бунёдга келтирганман. Менинг китобимда сўз кам, рақамлар бор. У рақамлар ҳалол ва астойдил ишлаган одамнинг нималар қилиши мумкинлигидан баҳс этади. Ўлганимдан кейин ҳукумат менинг китобимни нашр қилиши керак. Одамлар мана шундай юксакликка кўтарилиш учун қандай йўллардан бориш кераклигини кўрсинлар.

Шу сўзларни айтиб, ғолиб кишининг тантанали бир қиёфаси билан теварагига қаради.

Суҳбатга хотима бериш заруратини сеза бошладим. Ҳар қандай одам ҳам оёқ-ости қилинишга бешарво қарай олмайди.

— Балки, фан тўғрисида бирон нарса дерсиз?— деб сўрадим.

У бармоғи ва кўзларини юқорига кўтарди-да, шипга қараб туриб:

— Фан тўғрисида?— деди. Кейин вақтни билиш учун соатни чиқариб қаради, қопқоғини ёпди ва занжирини бармоғига ўраб, соатни айлантирди. Шуларни қилгандан кейин бир хўрсиниб гап бошлади:

— Фан. . . ҳа, биламан! Фан ҳам китоблар деган сўз. Агар уларда Америка мақталган бўлса, фойдали китоблар. Лекин китобларда ҳақиқат кам тилга олинади. Улар. . . яъни китоб ёзадиган шоирлар кам пул топишса керак деб ўйлайман. Иш билан банд бўлган мамлакатда китоб ўқишга ҳеч кимнинг қўли тегмайди. . . Ҳа, шоирларнинг жаҳли чиқади, чунки уларнинг китобларини сотиб олмайдилар. Ҳукумат китоб ёзганларга яхши ҳақ тўлаши керак эди. Тўқ киши ҳар вақт мўмин ва хушчақчақ бўлади. Агар Америка тўғрисида умуман китоб керак бўлса, яхши шоирларни ёллаш лозим. Ана шунда Америка учун лозим бўлган китобларнинг ҳаммаси ёзилади. Вассалом!

— Фан чегарасини бир мунча торроқ белгилаясиз,— дедим. У, киприklarини юмиб, ўйланиб қолди. Кейин яна кўзларини очиб ишонч билан давом этди:

— Албатта, ўқитувчилар ҳам, файласуфлар ҳам. . . фанга алоқадор кишилар. Профессорлар ҳам, доялар ҳам, тиш докторлари ҳам, биламан. Адвокатлар, докторлар, инженерлар ҳам All right. Булар зарур нарсалар. Яхши фан ёмон нарсани ўргатмаслиги керак. Лекин қизимнинг ўқитувчиси бир кун менга ижтимоий фанлар ҳам бўлади деб айтди. . . Мен бу нарсага тушунмайман. Мен бунга зарарли деб биламан. Социалист яхши фан ярата олмайди. Социалистлар умуман фанни яратмасликлари лозим. Фойдали ёки мароқли фанни Эдесон яратади, ҳа. Фонограф, синемотограф — фойдали нарса. Фандан дам урадиган китоблар — беҳуда китоблар. Ақлда. . . ҳар хил шак-шубҳалар уйғотадиган китобларни

одамлар ўқимаслиги керак. Дунёда ҳар нарса ўз йўли билан боради. . . шунинг учун китобларни ишга аралаштириш ҳеч ярамайди.

Мен ўрнимдан турдим.

— О! Қетяпсизми?— деб сўради у.

— Ҳа!— дедим.— Ҳозир кетаётганлигим учун, ҳар ҳолда миллионер бўлишда қандай маъно борлигини балки тушунтириб берарсиз?

У жавоб ўрнига ҳиқиллаб, оёқлари диркиллай бошлади. Балки, унинг кулиш одати шундай бўлса керак?

У нафасини ростлаб туриб:

— Бу одат!— деди.

— Нима одат?— деб сўрадим.

— Миллионерлик. . . бу ҳам бир одат!

Мен, бир оз ўйланиб тургач, сўнгги саволимни бердим:

— Саёқлар, қорадори чекувчилар ва миллионерлар — бир хил одат кишилари деб ўйласизми?

Бу сўзим уни хафа қилган бўлса керак. Кўзларини чақчайтирди ва уларга сариққа мойил яшил тус бериб, қуруққина жавоб қилди:

— Назаримда, ёмон тарбияланган кишига ўхшайсиз.

— Хайр!— дедим.

У мени эшик олдигача илтифот билан узатиб қўйдида, этигининг учига диққат билан қараб, зинапоянинг устки поясида тик туриб қолди. Уйи олдида текис қилиб қирқилган қалин кўкат тўла майдонча бор эди. Мен бу одамни ортиқ кўрмайман деган фикр билан роҳатланиб, шу кўкатлар устидан борар эдим.

Орқамдан:

— Ҳалло!— деган овозни эшитдим.

— Қайрилиб қарадим. У ҳамон бояги жойда, эшак олдида менга қараб турар эди.

— Ҳой, сизларнинг Европангизда ортиқча қироллардан борми?— деб салмоқланиб сўради.

— Назаримда, қиролларнинг ҳаммаси ҳам ортиқча!— деб жавоб бердим.

У ўнг томонига бир туфлаб:

— Яхши қиролдан иккитасини ёлласам қалай бўлар экан, а?— деди.

— Ёллаб нима қиласиз?

— Жуда қизиқ бўларди-да, билсангиз. Уларни шу ерда боксга солардим.

У уй олдидаги майдончани ишора қилиб, савол оҳангда илова этди:

— Ҳар кун соат бирдан бир яримгача кураштираман, а? Нонуштадан кейин ярим соат вақтни санъатга бағишласам — хўп ҳузур бўлади-да, саз бўлади.

У жиддий тусда гапирди ва авзойидан ўз ниятини амалга ошириш учун бутун кучини сарф қилажаги кўришиб турар эди.

— Бундай мақсад учун қиролларнинг нима кераги бор сизга?— деб сўрадим.

— Бу ердагиларда бунақаси топилмайди!— деб қисқагина изоҳ берди.

— Лекин қироллар фақат бировларнинг қўли билан муштлашардилар-ку!— дедиму, кетавердим.

У яна чақирди:

— Ҳалло!

Мен яна тўхтадим. У, қўлларини чўнтақларига солиб, ҳамон бояги жойда турар эди. Юзида қандайдир орзу ифодаси бор эди:

— Нима дейсиз?— деб сўрадим. У лабини тишлаб туриб, секингина:

— Нима дейсиз, иккита қирол олсам, уларни уч ой мобайнида ҳар кун ярим соатдан боксга солсам, шу неча пул турар экан-а?— деди.

1906

А Х Л О Қ М У Ҳ И Б И

У менинг ҳузуримга кечаси алламаҳалда келди-да, хонамга шубҳа билан назар ташлаб, оҳиста сўради:

— Ярим соатгина сиз билан хилватда суҳбатлашсам бўладими?

Унинг овозида ва букчайганроқ, озгин гавдасида қандайдир сир ва ҳаяжон бор эди. У, узун ва қиррали суякларини стул кўтараолмаслигидан чўчигандай, жуда эҳтиёт билан ўтирди.

— Деразанинг пардаларини тушира оласизми?— деб сўради секингина.

— Марҳамат!— дедим ва унинг истагини дарҳол бажо келтирдим.

Бош силкиб, ташаккур билдирди-да, дераза томонга имо қилиб, янада секинроқ овоз билан огоҳлантирди:

— Доим назорат қиладилар!

— Кимлар?

— Мухбирлар, албатта.

Мен диққат билан унга тикилдим. Анча тузук, ҳатто олифтароқ кийинган бўлса ҳам, ҳар ҳолда фақирга ўхшар эди. Унинг суюги бўртиб турган тепакал боши унга камтар ва одобли киши қиёфасини бериб турарди. Юзи жуда ориқ, соқоли тоза қирилган, сариғ киприклари билан ярим беркинган кулранг кўзлари гуноҳкорона жилмаяр эди. Кипригини кўтариб юзимга тик қараганида, мен ўзимни қандайдир паст, туманли бўшлиқ олдида ҳис этдим. У оёқларини стул остига букиб, ўнг қўлини тиззасига қўйиб, шляпа ушлаган чап қўлини пастга осилтириб ўтирибди. Узун бармоқлари бироз қалтирар, маҳкам жиплашган лабларининг икки чети ҳорғинликдан осилган бўлиб, бу унинг устидаги костюмининг қимматга тушганидан дарак бераётгандек эди.

Чуқур нафас олиб, деразага қиё боқди-да, сўз бошлади:

— Ўзимни тапитмоққа рухсат этинг, мен, ҳалигидай, гуноҳкорликни касб қилган одамман...

Мен ўзимни унинг сўзларини эшитмаганликка солдим ва ички ҳайратимни яшириб, сўрадим:

— Нима дедингиз?

— Гуноҳкорликни касб қилган одамман,— деди яна,— менинг касбим — ижтимоий ахлоққа хилоф жиноятлар қилиш...

Бу гап оҳангида камтарлик бор эди, холос; мен унинг сўзларида, ёки юзида таассуфдан асар ҳам тополмадим.

— Сиз... бир стакан сув ичиб олмайсизми?— деб сўрадим.

— Йўқ, ташаккур!— деди ва гуноҳкорона жилваланган кўзлари гавдамга тикилди.

— Сиз, сўзларимни яхши тушунмаётганга ўхшайсиз?

Мен ҳам европалик журналистлар сингари нодонликни тақаллуфсизлик ниқоби остига яшириб, унга эътироз билдирдим:

— Йўқ, нега тушунмай?

Аммо у менга ишонмади шекилли, шляпасини айлан-тириб туриб, камтарлик билан кулди ва сўзга киришди:

— Менинг кимлигим сизга аён бўлсин учун ўз фаолиятимдан бир неча фактлар келтираман...

У шу чоғ чуқур нафас олиб бошини қўйи солди. Мен унинг нафасида ҳорғинлик сезиб, яна ҳайратда қолдим.

У шляпасини аста айлантириб давом этди:

— Газетада бир одам ҳақида ёзиб чиққан эдилар.. яъни бир ароқхўр ҳақида?.. Театрда бўлган жанжал ҳақида, эсингизда борми?

— Саҳнада ўйиннинг таъсирли жойи келганда ўрчидан сакраб туриб, шляпасини кийган ва биринчи қатордан туриб извошчини чақирган бир жаноб ҳақидами?— деб сўрадим.

— Ҳа!— деб тасдиқ этди ва мулойимлик билан қўшиб қўйди.— Уша мен эдим. «Болаларни азобловчи йиртқич» деган мақоланинг чиқишига ҳам мен сабабчи, «Ўз хотинини сотган эр» деган бошқа бир мақола чиқди, у ҳам менинг ҳақимда... Кўчада бир хонимни ножўя таклифлар билан безовта қилган одам ҳам мен... Умуман мени камида ҳафтада бир марта газетага ёзадилар ва бу ҳар гал ахлоқнинг бузилганини исбот қилиш тўғри келганда бўлади.

У, бу сўзларни секин, жуда аниқ ва лекин мақтанмасдан сўзлади. Мен ҳеч нарса тушунмасам ҳам, буни унга билдиргим келмас эди. Барча ёзувчилар сингари, мен ҳам ўзимни доимо турмушни ва одамларни беш бармоқдай билган киши қилиб кўрсатаман.

— Ҳимм,— деб қўйдим файласуфларча.— Қалай ахир, бу хил машғулот сизга завқ бағишлайдимиз?

— Очиқ айтиш керакки, ёшлигимда бу машғулот менга завқ берар эди,— деди у,— аммо ҳозир мен қирқ бешга кирдим, уйланганман, икки қизим бор... Бу аҳволда ҳафтада икки-уч марта газетага ёзиб чиқсалар, албатта жуда ўнғайсиз. Топшириқни аниқ ва ўз вақтида бажариш учун мухбирлар ҳамиша кетимдан юрсалар...

Ҳайрон қолганимни билдирмаслик учун йўталдим, кейин ачингансимон сўрадим:

— Шундай дардингиз борми?

Бошини чайқаб «йўқ» ишорасини берди, шляпасини елпигич қилиб, юзини елпиди ва деди:

— Йўқ, ҳунарим. Мен сизга айтдим-ку: менинг қасбим кўчада ва гавжум жойларда майда жанжаллар қўзғаш... Бюромиздаги бошқа ҳамкорларимиз бундан кўра масъулиятлироқ ва йирикроқ ишлар билан машғул

бўладилар, масалан: диний ҳиссиётни таҳқир қилиш, хотин ва қизларни бузиш, минг доллардан ортиқ бўлмаган миқдордаги молга ўғрилиқ қилиш...—У чуқур нафас олди, ён-атрофга боқди, яна тушунтирди:— ахлоққа хилоф бўлган ва бошқа қилиқлар... Мен эса фақат майда жанжаллар қўзғайман...

У худди ўз ҳунари ҳақида гапираётган ҳунарманддай сўзлар эди. Бу ҳол менинг гашимни келтирди ва истеҳзо билан сўрадим:

— Майда жанжаллар сизни қониқтирмайдими?

— Йўқ!— деди у соддалик билан.

Унинг соддалигига қарши бир нима деб бўлмас эди. Мен жуда қизиқа бошладим. Бир пас жим туриб яна сўрадим:

— Қамоқда бўлганмисиз?

— Уч марта. Умуман, мен штраф миқёсидагина иш кўраман. Лекин штрафларни, албатта, бюромиз тўлайди...

— Бюро?— деб беихтиёр такрорладим.

— Ҳо, албатта!— деди у кулиб.— Маълумки, мен ўзим штраф тўлай олмайман. Тўрт кишилик оила учун бир ҳафтага эллик доллар нима бўлади дейсиз...

— Шу ҳақда бироз ўйлаб олишга рухсат этинг,— деб ўрнимдан турдим,

— Марҳамат!— деб розилик билдирди у.

Мен руҳий касалликларнинг барча турларини зўр бериб эсга олиб, уйда нари-бери юра бошладим. Ундаги дарднинг характерини аниқламоқчи бўлсам ҳам, аниқлай олмас эдим. Бир нарса аниқ эди: бу одам ўзини улуғ деб билиш касалидан холи эди. У ориқ ва қотма юзида мулоим жилмайиш акс этдириб, мени кузатар ва сабр билан кутар эди. Унинг қаршисида тўхтаб:

— Демак бюрларнинг борми?— дедим.

— Ҳа,— деди у.

— Хизматчилар кўпми?

— Бу шаҳарда бир юз йигирма беш эркак ва етмиш беш хотин...

— Бу шаҳарда? Демак... Бюройингиз бошқа шаҳарларда ҳам бор экан-да?

— Мамлакатимизнинг ҳамма ерида бор, албатта,— деди у ва ғурур билан кулди

Ўз ҳолимга раҳмим келди,

— Лекин... Улар ахир...— деб қўрқа-писа сўрадим,— улар, у бюрлар нима иш қилади?

— Ахлоқ қоидаларини бузадилар,— деди у камтарлик билан ва стулдан туриб, креслога ўтирди-да, керишиб олиб, ошкора мароқ билан юзимга тикилди. Афтидан мен унга ёввойи бўлиб кўриндим-у, у, андишани йиғиштириб қўйди.

«Нима бўлса бўлар,— дедим хаёлимда — ҳеч нарса тушунмаётганимни билдирмаслигим керак». Қўлларимни бир-бирига ишқалаб туриб, тетиклик билан айтдим:

— Бу қизиқ. Жуда қизиқ. Лекин... Бунинг нима кераги бор ўзи?

— Ниманинг?— деди кулиб у.

— Ана шу ахлоқ қоидаларини бузиш бюросининг.

У, ёш боланинг тентаклигидан кулган катталар сингари ҳузур қилиб кулди. Мен унга қарадим, чиндан ҳам турмушдаги барча кўнгилсизликларнинг манбаи нодонлик экан, деган фикрга келдим.

— Сиз қандай ўйлайсиз, яшаш керакми?— деб сўради у.

— Албатта!

— Яхши яшаш керак дерсиз?

— Турган гап!

У одам ўрнидан туриб, менинг ёшимга келди ва кифтимга қоқиб:

— Ахлоқ қонунларини бузмай туриб, яхши яшаб бўладими, а?— деб сўради.

У мендан четроқ туриб, кўз қисди, пишган балиқни тарелкага ташлаган сингари, гавдасини креслога ташлади ва ёнидан сигара олиб, мендан рухсат сўрамай, чека бошлади. Сўнг яна давом этди:

— Карболовая кислота билан маймунжон ейишга кимнинг тоби бор?

У ёниб турган гугуртни полга ташлади.

Ўзи ҳар вақт шундай бўлади: Одам ўзининг ҳамсуҳбатидан устун эканлигини сезиб қолса, унга чўчкадай муомала қила бошлайди.

— Мен сизга тушунолмайд қолдим,— деб иқрор бўлдим, юзига қараб.

У кулди ва деди:

— Мен сизнинг қобилятингиз ҳақида яхшироқ фикрда эдим...

У ўзини яна ҳам эркинроқ сезиб, тамаки кулини полга ташлади, кўзини қисиб, тамаки тутунининг нозик ҳалқаларини киприк остидан томоша қилди, сўнгра билимдон кишидай гапира кетди:

— Кўриб турибманки, сиз ахлоқ масаласи билан унча таниш эмассиз. . .

Мен камтарлик билан эътироз билдирдим:

— Йўқ, ахлоқ масаласи билан баъзан тўқнашиб турар эдим.

Сигарасини оғзидан олиб, учига бир қаради-да, файласуфларча деди:

— Пешонани деворга урган билан — деворни ўрганиб бўлмайди.

— Тўғри, мен бунга қўшиламан. Лекин, негадир мен ахлоқ масаласига ҳар тўқнашганимда, деворга урилган коптокдай сакраб кетаман. . .

— Тарбиянгизда камчилик бор, — деди у ҳақиқатни очиб ташлаган кишидай.

— Бўлиши мумкин, — дедим. — Менинг бобом ахлоқ билимдонлари ичида энг ашаддиси эди. У, жаннатга борадиган ҳамма йўллари билар ва учраган кишини жаннатга йўллар эди. Ҳақиқат ёлғиз унинг ўзига аён эди ва у шу ҳақиқатни ўз оиласи аъзоларининг калласига учраган нарса билан уриб киргизар эди. Худонинг одамдан нима истаганини жуда яхши билар эди, у ҳатто ит билан мушукларни ҳам абадий роҳатга эриштириш мақсадида юриш-туришга ўргатар эди. Шу билан бирга бобом хасис ва золим эди, ҳамиша ёлғон гапирар, суд-хўрлик билан шуғулланар, барча ва ҳар бир ахлоқ билимдони юрагининг хусусияти бўлмиш қўрқоқнинг қаттиққўллигига мубтало эди, бўш ва ўнғай вақтларда уйдагиларни қўлига тушган нарса билан урар эди. Мен бобомни бироз юмшатиш мақсадида унга таъсир қилишга уриндим: бир марта чолни деразадан иргитиб ташладим, яна бир куни ойна билан туширдим. Дераза ва ойна парчаланиб кетди, лекин бобом ўшандоқлигича қолаверди. У ахлоқ донишманди бўлганича ўлиб кетди. Мен эса ўшандан бери ахлоқ масаласига жирканиб қарайман. Балки сиз менга ахлоқ масаласи билан ярашишга ёрдам берувчи бирор гап айтарсиз? — деб таклиф қилдим.

У соатини олиб қаради ва деди:

— Сизга лекция ўқиш учун вақтим йўқ. . . Лекин бу ерга келиб қолган эканман, майли, бошлаган ишни та-

момлаш керак. Балки, сиз ҳам менинг учун бирор хизмат қила оларсиз... Мен чўзиб ўтирмайман...

Яна кўзларини қисди ва улуғворлик билан сўзлай бошлади:

— Ахлоқ сиз учун зарур, буни эсда тутиш керак! У нима учун зарур? Чунки у ҳар вақт сизнинг шахсий тинч-лигингизни, сизнинг ҳуқуқларингизни ва мулкингизни кўриқлайди,— бошқача айтганда, у «яқин кишингиз»нинг манфаатларини ҳимоя қилади. «Яқин киши» — ўзингиз, доимо фақат ўзингиз, бошқа киши эмас, тушундингизми? Агар сизнинг чиройли хотинингиз бўлса, атрофингиздаги ҳамма кишига «Ўз яқин кишингнинг хотинига кўз олай-тирма» деб айтасиз, агар одам пул, ҳўкиз, қул ва эшакка эга бўлиб, ўзи аҳмоқ бўлмаса, у одам — ахлоқ билим-дони. Ҳамма зарур нарсангиз муҳайё бўлса ва бу нарсаларни ёлғиз ўзингиз учун сақлаб қолишни истасангиз, ахлоқ сиз учун фойдали. Агар бошингиздаги сочдан бошқа ҳеч нарсангиз бўлмаса, ахлоқ сиз учун фойдасиз.— У ўзининг яланғоч калласини силаб қўйиб, давом этди:

— Ахлоқ — ўз манфаатларингизнинг соқчиси, сиз уни атрофингиздаги кишилар кўнглига сингдириш учун урининг, кўчага сиз полицияларни, айғоқчиларни қўясиз, одамлар орасида талай принципларни тарғиб этасиз, бу принциплар одамлар миясига сингиб, унда сизга зид бўлган, сизнинг истак, ҳуқуқларингизга хавф соладиган барча фикрларни боғлаш, бўғиш ва йўқ қилиш учун хизмат қилади. Иқтисодий зиддиятлар кўзга кўриниб турган жойда ахлоқ масаласи қаттиқроқ қўйилади. Пулим қанчалик кўп бўлса, мен ахлоқни шунчалик қаттиқ туриб тарғиб қиламан. Мана шунинг учун, давлатманд одамлари шу қадар кўп бўлган Америкадагилар томонидан ахлоқ масаласи юз от кучига тенг қувват билан тарғиб қилинади. Тушунарликми?

— Ҳа,— дедим,— лекин бюро нимага керак, ахир?

— Сабр қилинг,— деб эътироз билдирди у ва муътабар насихатгўй сингари қўлини кўтарди,— шундай қилиб, ахлоқдан мақсад — сизни тинч қўйиш кераклигини бошқаларга англатиш. Аммо, сизда пул кўп бўлса, орзуларингиз ҳам кўп, орзуларни юзага чиқаришнинг тўла имконияти ҳам бор, шундайми? Бироқ ахлоқ принципларини бузмай туриб, кўп орзуларингизни юзага чиқара олмайсиз... Нима қилиш керак? Ўзинг инкор қилган нарсани одамлар ўртасида тарғиб қилиш мумкин эмас:

бу ярашмайди, одамлар ҳам ишонмаслиги мумкин. Ахир одамларнинг ҳаммаси аҳмоқ эмас. . . Айтайлик, сиз майхонада ўтирибсиз, шампан виносини ичаётисиз, жуда чиройли хотинни ўпмоқдасиз, гарчи у сизнинг хотинингиз бўлмаса ҳам. . . Ҳамма учун мажбурий бўлган одоб нуқтан назаридан қараганда, бундай машғулот ахлоқсизликдан иборат. Аммо, шахсан сиз учун бу тарзда вақт ўтказиш бир зарурат: бу сизнинг сеvimли одатингиз, бу сизга кўп лаззат беради. Сизда савол туғилади: лаззатли нуқсонлардан тийилиш назарияси билан шу лаззатларга бўлган ишқибозлигингизни қандай қилиб келиштириш керак? Бошқа бир мисол: сиз ҳаммага — ўғрилиқ қилма! дейсиз. Агар ўз молингизни ўғирлай бошласалар, сизга сира ёқмайди, шундай эмасми? Лекин айни замонда, ёнингизда пулингиз бор бўлса ҳам яна бироз ўғирлашни тоқатсизлик билан истайсиз. Учинчи мисол: сиз — одам ўлдирма! деган принципни қатъият билан тарғиб қиласиз. Чунки сиз учун ҳаёт қадрли, у ширин, лаззатларга тўла. Бирдан кўмир конингиздаги ишчилар маошни кўпайтиришни талаб қилиб қолдилар. Сиз беихтиёр солдатлар чақиртириб, бир неча ўнлаб ишчини отдириб ташлайсиз! Ёки масалан: чиқарган молингиз ўтмай қолди. Сиз бу аҳволни ҳукуматингизга маълум қиласиз ва сиз учун янги бозор очишни талаб этасиз. Ҳукумат сизга марҳамат қилиб, Осиёга ёки Африкага озгина қўшин юборади ва бир неча юз ёки бир неча минг ерли аҳолини қириб ташлаб, сизнинг истагингизни бажо келтиради. . . Буларнинг ҳаммаси сизнинг одамшавандалик, ўз ўзини тийиш, тўғрилиқ ҳақидаги тарғиботларингизга ҳеч мос келмайди. Лекин, ишчиларни ёки ерли аҳолини қириб, сиз давлат манфаатлари деган баҳонада ўзингизни оқлай оласиз, чунки одамлар сизнинг манфаатларингизга бўйсунмаса, давлат яшай олмайди. Давлат — сиз демак, агар сиз бадавлат бўлсангиз. Албатта сизнинг бузуқлик, ўғрилиқ каби майда-чуйда билан шуғулланишингиз анча қийин. Умуман бадавлат одамнинг мавқеи фожиалидир. Уни, албатта, ҳамма севиши керак, унинг мулкнинг бутунлигига таҳдид қилишдан ҳамма сақланиши керак, унинг одатларини ҳеч ким бузмаслиги керак, унинг хотини, синглиси ва қизларига нисбатан ҳамма беғараз бўлиши керак. Айни замонда, унинг ўзи учун одамларни севиш, ўғрилиқдан тийилиш, хотинларга нисбатан беғараз бўлиш ва бошқалар асло шарт эмас — аксинча! Бу

ишлар унинг шахсий фаолиятини сусайтиради ва ишдаги ютуқларига шаксиз зарар етказди. Одатда, унинг бутун ҳаёти яхлит ўғрилиқдан иборат, у минглаб одамларни, бутун мамлакатни талайди, бу сармоянинг кўпайиши учун, яъни мамлакатнинг тараққийси учун зарур, тушун-япсизми? У ўнлаб хотинларни бузуқликка бошлайди,— бу бекорчи одам учун жуда кўнгилли машғулот. У бировни нега севсин? Бутун одамлар унинг назарида икки гуруҳга бўлинади: бир гуруҳини у талайди, яна бир гуруҳи эса шу машғулотда у билан рақобат қилади.

Масалани яхши билганим учун ўзидан мамнун бўлган нотик жилмайиб қўйди ва чекаётган сигарасининг қолдиғини бурчакка иргитиб, давом этди:

— Шундай қилиб ахлоқ бойлар учун фойдали ва барча одамлар учун зарарли, аммо айни вақтда, у давлатмандларга керак эмас ва барча одамларга зарур. Ма-на шунинг учун ахлоқ донишмандлари ахлоқ принциплари одамларга зўрлаб сингдиришга уринадилар, ўзлари эса ахлоқни галстук ва қўлқоп сингари ташқи безак ўрнида ишлатадилар. Ундан кейин, одамларни ахлоқ қонунларига бўйсунтириш зарурлигига қандай инонтириш керак? Муттаҳамлар орасида виждонли бўлишдан ҳеч кимга фойда йўқ. Лекин агар ишонтира олмасангиз, гипноз қилинг. Бу чора доимо муваффақиятли чиқади...

У бош қимирлатиб, ўз фикрини яна тасдиқ қилди ва кўз қисиб, такрор айтди:

— Ишонтира олмасангиз, гипноз қилинг!

Сўнгра қўлини тиззамга қўйиб, юзимга қаради ва овозини пасайтириб, давом этди:

— Ундан кейин... Бу ўз орамиздаги гап, хўпми?

Мен бош силкиб «хўп» дедим.

— Мен хизмат қилаётган бюро афкори оммани гипноз қилиш билан шуғулланади. Бу — Американинг ажойиб муассасаларидан бири, шунга эътибор қилинг!— деди гурур билан.

Мен яна бош силкиб «хўп» дедим.

— Сиз биласизми,— деди у,— бизнинг мамлакатимиз ёлғиз бир истак билан — пул ясаш истаги билан яшайди. Бу ерда ҳамма бой бўлгуси келади ва одам — бир неча зарра олтин чиқариб олиш мумкин бўлган бир хомашё холос. Бутун ҳаёт одамнинг гўшт ва қонидан олтин чиқариш жараёнидан иборат. Халқ бу ерда сариқ металл берадиган руда, эшитишимча, ҳамма жойда ҳам шундай.

Тараққиёт бу ерда омманинг жисмоний кучини бир жойга тўплаш, яъни одамнинг гўшти, суяги ва асабларини йиғиб, ундан олтин ясашдан иборат. Ҳаёт соддагина тузилган. . .

— Бу сизнинг шахсий фикрингизми?— деб сўрадим.

— Буми? Йўқ, албатта,— деди ғурур билан,— бу, шундай, кимнингдир ҳаёли. . . Бу менинг калламга қандай қилиб кириб қолганини билмайман. . . Мен тентаклар билан гаплашгандагина бу фикрдан фойдаланаман. . . Давом этаман. . . Бу ерда нуқсонлар билан шуғулланишга халқнинг вақти йўқ, бунинг учун халқда бўш вақт қолмайди. Узлуксиз меҳнат одамни шу қадар ҳолдан тойдирадими, у ўзининг дам олиш вақтида гуноҳ қилиш учун на куч, на истакка эга бўлади. Одамларнинг ўйлашга вақти йўқ, бир нарсани исташга қуввати йўқ, улар фақат иш билан, иш учун яшайдилар ва бу ҳол уларни жуда ахлоқли ҳаёт кечирishга мажбур этади. Агар баъзан байрам кунларида бир неча йиғитлар бир жуфт ҳабашни осиб қўйсалар, бу ахлоққа хилоф бўлмайди, чунки ҳабаш оқ одам эмас, бунинг устига бу ерда ҳабаш жуда кўп. Ҳамма ўзини маълум даражада сипо тутати, киши кўзига ахлоқли кўринувчиларнинг эски тор рамкалари ичида сиқилган ҳаракатсиз ҳаётнинг умумий кўнгилсизлигида ахлоқ принципларининг ҳар қандай бузилиши қора доғ сингари кўзга яққол ташланади. Бу — яхши, лекин бу — нобоп. Жамиятнинг юқори синфлари қуйи синфларнинг ахлоқи билан фахрланса бўлади, аммо, айни вақтда, бу ахлоқ бойларнинг эркин ҳаракат этишига халал беради. Уларда пул бор — демак, улар ахлоқ билан ҳисоблашмасдан истаганларича яшашга ҳақли. Бойлар — хасис, тўқлар — идрокли, бекорчилар — бузуқ. Бурган ўт семиз тупроқда ғовлагани сингари, бузуқлик ҳам тўқликдан келиб чиқади. Нима қилиш керак? Ахлоқни инкор қилиш керакми? Бу — мумкин эмас, чунки бу — аҳмоқлик. Одамларнинг одобли бўлиши сен учун фойдали бўлса, ўз нуқсонларингни яшира бил. . . Мана шу. Бунда бир оз янгилик бор. . .

У ён-атрофга қараб, овозини яна пасайтирди:

— Шундай, Нью-Йоркда юқори синф вакиллари ажойиб яхши бир фикрга тармашиб олдилар, улар мамлакатда ахлоқ қонунларини ошкора равишда бузадиган яширин жамият тузишга қарор бердилар. Аъзолик бадали йиғиш йўли билан кўп сармоя тўпланди ва мамлакат-

нинг турли шаҳарларида, яширин равишда, албатта, афкори оммаи гипноз қилиш бюрolari очилди. Мана, сизнинг камини қўлингиз каби ҳар хил кишиларни ёллаб, уларга ахлоққа хилоф бўлган жиноятлар қилиш вазифасини юкладилар. Ҳар бир бюрога хизматчиларнинг фаоллигига раҳбарлик кўрсатувчи ва уларга топшириқлар берувчи ишончли ва тажрибали бир одам бошчилик қилади... Одатда у киши бирорта газетанинг муҳаррири бўлади...

— Мен бюрларнинг мақсадини тушунмаётирман!— дедим ғамгинлик билан.

— Оддий гап!— деди у. Бирдан унинг юзида ташвиш кўринди, ниманидир тоқатсизлик билан кутаётгандай бўлди. Ўрнидан турди ва қўлини орқасига қўйиб, хонада нари-бери юра бошлади.

— Оддий гап!— деб такрорлади у,— мен сизга айтдим-ку, қўйи синфлар вақт йўқлигидан кам гуноҳ қилдилар. Ахлоқнинг бузилиши зарур ахир, уни қари қиз сингари ҳосилсиз қолдириш ярамайди. Одамлар ахлоқ тўғрисида доим қичқириб турсинлар, бу жамиятни қар қилади, унга ҳақиқатни эшитишга имкон бермайди. Агар дарёга жуда кўп пайраҳа ташланса, улар орасида катта хода ҳам кўзингизга илिनмай оқиб ўтиши мумкин. Ёки, агар сиз ёнингизда турган кишининг чўнтагидан ҳамёнини эҳтиётсизроқ суғриб олсангиз, аммо халқнинг диққатини айна вақтда бир ҳовуч писта ўғирлаган болага қарата олсангиз, сиз шу билан жанжалдан қутилиб кетасиз, лекин «ўғри!» деб қаттиғроқ қичқиршингиз керак. Бизнинг бюромиз йирик жиноятларни хаспўшлаш мақсадида жуда кўп майда жанжаллар қўзғаш билан шуғулланади.

У чуқур нафас олди, хонанинг ўртасида туриб, бироз жим қолди.

— Масалан шаҳарда бир ҳурматли ва обрўйли одамнинг ўз хотинини урганлиги ҳақида гап тарқалди. Бюро тезда менга ва бошқа бир неча ҳамкоримга ўз хотинларимизни уришни топширди. Биз урамиз. Хотинларимиз ҳам, албатта, шу ишга бел боғлаган ва урганимизда жуда қаттиқ додлайдилар. Бу ҳақда барча газеталарда ёзилади. Газеталар кўтарган шов-шув остида ҳалиги ўз хотинини урган обрўйли одам ҳақидаги гап ҳамманинг эсидан чиқиб кетади. Газетада чиққан фактлар турганда аҳоли орасида тарқалган гап-сўзнинг аҳамияти қолади.

ми? Ёки сенаторларнинг сотқинлиги ҳақида гап тарқалади. Бюро дарҳол бир неча полиция мансабдорларини сотиб олишни уюштиради ва уларнинг сотқинлигини халқ олдида фош этади. Яна фактлар олдида овоза аҳамиятини йўқотади. Юқори жамият аъзоларидан бири хотин кишини ҳақорат қилган. Шу соатдаёқ ресторанларда, кўчаларда бир қанча хотинларни ҳақорат қилиш ҳодисаси ташкил қилинади. Юқори жамият вакилининг гуноҳи шу хил ҳодисалар орасида бутунлай сезилмай кетади. Биз ҳар ишда ва ҳар қачон шундай иш тутамиз. Улгуржи ўғриликлар, жуда кўп майда ўғрилик ҳодисалари билан ва умуман ҳамма улгуржи жиноятлар жуда кўп майда жиноятлар билан хаспўшланади. Бюромизнинг фаолияти ана шундан иборат.

У деразага яқинлашиб, эҳтиёт билан кўчага қаради ва яна стулга ўтириб, секин овоз билан сўзда давом этди:

— Бюро Американинг юқори синфларини халқ нафратидан ҳимоя қилади, айна вақтда ахлоқ қонунларининг бузилиши ҳақидаги доимий шов-шувлар ёрдамида, бойларнинг бузуқлигини яшириш учун ташкил этилган майда жанжаллар билан халқнинг бошини айлантиради. Халқ ҳамиша гипнозланган ҳолатда туради, мустақил ўйлаб кўришга унинг вақти йўқ, у фақат газеталар овозини тинглайди. Газеталар миллионерларга қарашли, бюроларни ҳам улар ташкил қилган? .. Тушунаётирсизми? Бу жуда ажойиб иш. . .

У жим қолди ва бошини эгиб, хаёл сурди.

— Раҳмат сизга!— дедим,— сиз менга кўп қизиқ гаплар айтдингиз.

У бошини кўтариб, менга мунгғайиб боқди.

— Ҳа-а, бу қизиқ албатта,— у секин ва ўйчанлик билан гапира бошлади,— лекин мен бундан чарчадим. Мен оилалик одамман, уч йил бундан муқаддам уй солган эдим. . . Бироз ором олгим келди. Менинг хизматим оғир. Жамиятда ахлоқ қонунларига ҳурмат сақлашга кўмаклашмоқ! Бу чиндан ҳам енгил иш эмас. Ўйлаб кўринг; ичкилик мен учун зарарли, аммо мен ичишим керак, мен хотинимни ва оиламнинг тинч ҳаётини яхши кўраман, лекин ресторанларда юриш, жанжал кўзғашга мажбурман. Узимни доим газета саҳифаларида кўришим керак. . . Газеталар мени бошқа ном билан ёзадилар, албатта. Лекин ҳар ҳолда. . . Бир вақт келиб ўзим-

нинг ҳақиқий исми очилиб қолса... шаҳардан кўчиб кетишга тўғри келади... Менга маслаҳат беринг, мен ўз ишим ҳақида сизнинг фикрингизни билгани келдим... Бу жуда чалкаш иш...

— Гапиринг!— дедим.

— Биласизми,— деб гап бошлади у,— сўнгги вақтларда жанубий штатларнинг юқори синф вакиллари орасида ҳабаш қизларидан ўйнаш тутиш одат бўлган... Бирданига иккита ва учтадан. Бу тўғрида гап тарқай бошлади. Хотинлар ўз эрларига норозилик билдирмоқдалар. Баъзи газета идораларига ўша хотинлардан ўз эрининг хиёнатини фош этувчи хатлар ҳам келган. Қаттиқ жанжал қўзғалиши мумкин. Бюро дарҳол бир неча жойда «қарши-фактлар» (бизда шундай сўз бор) ташкил этишга киришди. Ун уч агент — шу жумладан мен ҳам — ҳабаш қизларидан ўйнаш тутишимиз керак. Бирданига иккитадан ёки учтадан.

У асабий равишда стулдан сакраб турди ва қўлини камзулининг чўнтагига қўйиб:

— Мен буни бажара олмайман!— деди.— Мен хотинимни яхши кўраман... у ҳам бунга йўл қўймайди, асосий масала мана шунда! Ниҳоят, агар биттагина бўлса ҳам эди...

— Рад қилинг!— деб маслаҳат бердим.

У менга афсуслангандай назар ташлади.

— Ҳафтасига эллик долларни менга ким беради? Муваффақиятли чиққандаги мукофотларни ким беради? Йўқ, бу маслаҳатингиз ўзингизга буюрсин... Америкаликлар ўлган кунининг эртасига ҳам пулдан бош тортмайди. Бошқа бирор маслаҳат беринг.

— Бу менга қийин,— дедим.

— Жим! Нимага қийин? Сиз, европаликлар, ахлоқ масаласида жуда енгилтаксиз... сизларнинг бузуқлигингиз бизга маълум.

Буни у сўзининг тўғрилигига қатъий ишонган ҳолда айтди.

— Менга қаранг,— деди у менга томон эгилиб,— эҳтимол сизнинг европалик танишларингиз бордир? Ишонаманки, бўлса керак.

— Нима эди?— деб сўрадим.

— Нима эди, дейсизми?

У мендан бир қадам чекиниб ва драматик қиёфада туриб давом этди:

— Мен ҳабаш қизлари билан бўладиган вазифани зиммамга ололмайман. Ўзингиз ўйлаб кўринг: хотиним бунга йўл қўймайди, мен уни яхши кўраман. Йўқ, мен зиммамга ололмайман!

У бошини қаттиқ силкиди ва тепакал бошини силаб, сирли товуш билан гапирди:

— Балки сиз менга шу иш учун европаликлардан бирор кишини тавсия эта оларсиз? Европаликлар ахлоқни инкор этадилар, уларга барибир! Камбағал муҳожирлардан бирортаси йўқми, а? Ҳафтасига ўн доллар тўлайман, хўпми? Кўчада ҳабаш қизлари билан ўзим юраман... Умуман ҳамма ишни ўзим қиламан, у киши фақат бола туғдириш масаласида ғамхўрлик қилса бас... Масалани шу бугун кечгача ҳал қилиш керак... Ўйлаб кўринг, агар жанубий штатдаги бу ишни ўз вақтида ҳар хил майдачуйда ишлар билан хаспўшламасак, жуда катта жанжал кўзғалиши мумкин. Ахлоқ ва одоб манфаатлари учун ишни тезлатиш зарур.

...У хонамдан қочиб чиқиб кетганидан кейин, мен дераза ёнига келиб, унинг яланғоч калласига тегиб лат еган қўлимни совутиш учун ойнага босдим.

У дераза тагида туриб, менга қандайдир имолар қилар эди.

— Сизга нима керак?— деб сўрадим деразани очиб.

— Мен шляпамни қолдирибман,— деди камтарлик билан.

Шляпасини полдан олиб, кўчага улоқтирдим. Деразани ёпар эканман, жиддий савол эшитдим.

— Ҳафтада ўн беш доллар берсам-чи? Бу яхши ҳақ-у, ахир!

1907

ИТАЛИЯ ҲАҚИДА ЭРТАКЛАР*

Ҳаётнинг ўзи яратган эртаклар
энг яхши эртаклардир.

Андерсен

* * *

Неаполда трамвай ишчи-хизматчилари иш ташладилар: Ривьера Княининг бошидан охиригача бўш вагонлар тизилиб кетди. Ғалаба майдонига эса трамвай ҳайдовчилар ва кондукторлар тўпланди. Улар хушчақчақ, сершовқин, симоб сингари югурдак эди. Уларнинг тепаларида, боғнинг панжаралари устидаги ҳавода қилич сингари юпқа фонтан отилиб турибди. Трамвайчиларни катта шаҳарнинг ҳар томонига иш билан бориши керак бўлган ғазабнок кишилар ўраб олган. Булар — гумашталар, фабрика- завод ишчилари, майда савдогарлар, тикувчилар — иш ташлаганларга зарда қилиб, бақириб койишадди. Аччиқ сўзлар, илмоқдор киноялар эшитилиб туради, қўлларини паҳса қилиб тинмай гапиришади. Неаполликларнинг тиллари билан қўллари бир-бирига жўр бўлиб гапиради.

Денгиздан майин шабада эсади. Шаҳар боғининг каттакон хурмо дарахтлари ям-яшил шоҳларини елпиғичдай аста тебратади. Уларнинг танаси баҳайбат филларнинг

* «Италия ҳақида эртаклар» нинг рақам қўйилган белгилари бор. Бу нашрига қуйидаги рақамли эртаклар кирган: I, II, III, IV, VII, VIII, XI, XII, XIV, XX, XXII, XXVI.— *Ред.*

қўпол оёқларига ўхшаб кетади. Неаполь кўчаларидаги ярим яланғоч болалар ҳавони шовқин ва кулгига тўлдириб, чумчуқлардай чуғурлашиб юради.

Қадимий ўймакорлик сингари шаҳар жазирама офтобга буланган ва орган сингари сероҳанг куйлайди; кўрфаздаги кўм-кўк тўлқинлар норозилик ва қичқириқларни босиб, қирғоқ тошларига чилдирма чалингандай гумбурлаб уриларди.

Иш ташловчилар оломоннинг бақиринларига эътибор этмай, қовоқларини солиб, бир-бирининг пинжига суқилади, боғ панжаралари устига чиқиб, одамларнинг тепасидан бамайлихотир кўчага қарайди. Улар итлар ўраб олган бўйлар галасига ўхшайди. Ҳаммага маълумки, бир хил кийинган бу одамлар бир-бирлари билан қатъий қарор асосида маҳкам бирлашган — улар ён бермайди. Бу эса оломоннинг жиғига бадтар тегади, бироқ улар ўртасида бамайлихотир папиросини тутатиб, иш ташловчиларнинг ашаддий душманларига насиҳат қилувчи файласуфлари ҳам бор. Улар:

— Э, синьор! Бола-чақага макарон етмаса, нима қилишсин!— дейди.

Муниципиал полициясининг олифтанамо агентлари иккита-учтадан бўлиб, экипажлар юришига оломон халақит бермаслигини кузатиб туради. Улар айбланувчиларга ҳам, айбловчиларга ҳам бирдай, иккала томонга ҳам бамайлихотир қарашади, қўлларни пахса қилишлар ва бақиринлар ҳаддидан ошганда у ёққа ҳам, бу ёққа ҳам очиқ кўнгиллик билан ҳазиллашади. Жиддий тўқнашунинг олдини олиш мақсадида тор кўчада девор бўйлаб калта ва енгил милтиқларини ушлаганларича карабинёрлар отряди турибди. Булар машъум ишлар учун белгиланган бўлиб, учбурчак бош кийими, калта плашч кийган, шимларида бир жуфт қон томчисидай қип-қизил лампаслари бор.

Сўкишишлар, мазақ қилишлар, таъналар ва панду насиҳатлар дабдурустан тўхтайтиди, оломон тепасидан қандайдир янги, гўё кишиларни яраштирувчи бир шабада учиб ўтгандай бўлади,— иш ташловчилар хўмрайиброқ қарашади, шу билан бирга маҳкамроқ жипслашади, оломон ичидан:

— Солдатлар!— деган товуш эшитилади.

Иш ташловчиларни масхара қилиб ва хурсанд бўлиб ҳуштак чалишади, табрик хитоблари қулоққа чалинади,

енгил кул ранг костюм ва бошига панама кийган қандайдир бир семиз киши оёғини катта кўча тошига уриб, ўйин туша бошлайди. Кондукторлар, трамвай ҳайдовчилар оломонни базўр ёриб ўтиб, вагонларга қараб йўл олади. Баъзилари вагонларга чиқади, уларнинг қовоқларидан қор ёғиб кетади, оломоннинг гап-сўзига қўрслик билан жавоб бериб, йўл беришга мажбур қилади. Жимлик чўқади.

Денгиз қирғоғидаги Санто Лючий кўчасида майда кул ранг солдатчалар оёқларини бир текис ташлаб, чап қўлларини машинадай бир хилда силтаб келишяпти. Улар тунукадан ясалгандай, мурватли ўйинчоқлардай жиккак. Уларнинг қошини чимирган ва лабини нафратомуз қийшайтирган чиройли новча офицер бошлаб кетяпти. Унинг ёнида цилиндр кийган семиз одам сакраб-сакраб чопқиллайди. У тинмай қўлини ҳаракатлантириб, ҳавони кесиб, бетўхтов алланарсани гапирарди.

Халойиқ вагонлар атрофидан гуриллаб орқага тисарилди. Солдатлар уларнинг олдига ўтиб, кул ранг маржонлар сингари ҳар томонга сочилди-да, вагонларнинг эшикларини олдида тўхтади. Эшикларнинг олдида эса иш ташловчилар турибди.

Цилиндр кийган ва уни ўраб олган яна қандайдир басовлат кишилар қўлларини жаҳл билан силтаб бақиршади:

— Охирги марта... ultimavolta!* эшитяпсанларми?

Офицер бошини унинг томонига буриб эринибгина мўйловини бурайди. Семиз киши цилиндрини силкитиб чопиб келади ва негадир хириллаб бақиради. Офицер унга кўз қирини ташлаб қаддини ростлайди, кўкрагини чиқаради ва қаттиқ команда эшитилади.

Шундан сўнг солдатлар ҳар қайси вагонга иккитадан сакраб-сакраб чиқишади, шу онда вагон ичидан трамвай ҳайдовчилар, кондукторлар тўпирлаб тушади.

Оломонга бу кулгили кўринади — бўкиришлар, ҳуштакбозлик бошланади, кулги кўтарилади, лекин шу заҳоти тинади. Одамлар анграйиб, кўзларини катта-катта очганча, вагонлардан аста чекиниб, ҳаммалари биринчи вагонга томон боришади.

Уша вагоннинг ғилдиракларидан икки қадам нарида сочлари оқарган, бошидан фуражқасини ечиб, солдат

* Охирги марта! (Италянча) — Ред.

башарали трамвай ҳайдовчи рельсда кўриниб турибди. У осмонга қараб ётибди, мўйловлари даҳшатли равишда диккайиб турибди. Ҳали ёш, маймундай эпчил ўсмир унга ёнма-ён ёта қолди. Унинг орқасидан яна бошқалари шошилмай ерга юмалашади. . .

Оломон ғувиллайди, қўрқа-писа биби Марямдан мадад сўрашлар эшитилади, баъзилар тўнғиллаб сўкинади, чинқиришади, хотинлар оҳ-воҳ қилишади, бу ҳодисадан ажабланган болалар резина коптокдай ҳамма ёқда дик-дик сакрашади.

Цилиндрли киши йиғлоқи товушда нимадир деб бақиради. Офицер унга боқиб елкасини қисади: у ўз солдатлари билан трамвай ҳайдовчиларнинг ўрнини олиши керак, лекин унинг қўлида иш ташловчилар билан курашув ҳақида буйруқ йўқ.

Шундан сўнг цилиндрли киши атрофдаги қандайдир хушомадгўй кишилар билан карабинёрлар томонга югуради. Мана улар қўзғалишди, яқинлашди, рельсга ётиб олганларнинг тепасига энгашдилар, уларни кўтариб олмақчи бўладилар.

Кураш бошланади. Олатўполон. Лекин бирданига бутун кул ранг, чанг босган томошабин ҳалойиқ чайқалди, бўкирди, чинқирди, рельслар томон югурди. Панама кийган киши бошидан қалпоғини юлиб олди-да, осмонга отди ва иш ташловчиларнинг елкасига қоқди-да, далда берувчи овозда бақириб, биринчи бўлиб, унинг ёнига ётади.

Унинг ортидан, қандайдир қувноқ, шўх одамлар, худди оёқлари кесилгандай рельсларга юмалай бошладилар. Бу одамлар бундан икки минут олдин бу ерда йўқ эди. Улар ерга юмалар, бир-бирига юзларини қийшайтириб кулишар, офицерга қараб бақирришар. Офицер бўлса қўлқопини цилиндрли одамнинг тумшуги тагида ўйнатиб, жилмайиб, чиройли бошини силкитиб, унга ниманидир дерди:

Рельсларга эса ҳамон одамлар думалар, хотинлар ўзларининг саватларини, қандайдир бўғчаларини ташлар, болалар эса худди совуқ қотган кучуклардай ғужанак бўлиб ётиб олишар, қандайдир тузуккина кийинган одамлар у ёқдан-бу ёққа ағнаб, тупроққа буланишар эди.

Бешта солдат биринчи вагоннинг эшигида туриб, ғилдираклар тагида ётган гавдаларга боқиб, чайқалишиб, тутқичларни ушлаб, бошларини орқага ташлаб, эгилиб-

букилиб хаҳолаб кулишарди. Энди улар заводда ясалган тунука қўғирчоққа ўхшамас эди.

... Ярим соатдан кейин бутун Неаполь бўйлаб чинқириб, ғижирлаб трамвай вагонлари чопа бошлади. Эшиклар олдида ғолиблар хушнуд жилмайиб туришади. Улар вагон ичида ҳам юриб, мулойимгина:

— Билъетти?!— деб сўрашади.

Одамлар уларга қизил ва сариқ қоғозларни узатиб туриб, кўзларини қисишади, жилмайишади, очиқ кўнгиллик билан гап отишади.

* * *

Генуяда, вокзал олдидаги кичкина майдонда халқ гавжум — уларнинг аксарияти ишчилар, лекин башанг кийинган, семиз одамлар ҳам анча. Оломонга муниципалитет аъзолари бошчилик қилади, уларнинг тепаларида шаҳарнинг чиройли шоҳи байроғи ҳилпираб турибди, унинг билан ёнма-ён ишчи ташкилотларининг ранго-ранг байроқлари ҳилпирайди. Олтин шокилалар, популар ва боғичлар ялтирайди, байроқ учидаги найзалар порлайди, шойи шилдирайди ва оҳиста хор сингари куйлаётган тантанали кайфиятдаги оломон гувиллайди.

Унинг тепасида, баланд пьедестал устида ишонгани учун азоб-уқубат чеккан ва ишончи туфайли енгган, халъпараст Колумбнинг ҳайкали турибди. У ҳозир ҳам пастдаги одамларга тикилиб турибди ва мрамар лаблари гўё:

«Ишонганларгина енгадилар» деяётганга ўхшайди.

Унинг оёғи остига пьедестал атрофига музикачилар трубаларини қўйганлар, улар қуёшда олтиндай ялтирайди.

Ярим эгилган давра шаклида мрамардан ишланган вазмин вокзал биноси, одамларни қучоғига олгандай бўлиб, қанотларини ёзиб турибди. Портдан пароходларнинг ҳансираб оғир нафас олгани, виитнинг сувдаги бўғиқ товуши, занжирларнинг жаранг-журунги, ҳуштак чалишлари ва қийқириқлар эшитилади, майдон эса жимжит, дим, иссиқ, қуёш нурига ғарқ бўлган. Уйларнинг балконларида ва деразаларида қўлларига гул ушлаган хотинлар турибди, ясанган болалар худди гулларга ўхшайди.

Станцияга кириб келган паровоз чинқиради — оломон чўчиб тушади, ғижимланган бир неча шляпалар қора қушлар сингари осмонга учади, музикачилар мис трубаларини қўлларига оладилар, аллақандай жиддий қиёфали кексароқ одамлар олдинга ўтадилар, улар одамларга юз ўгириб, қўлларини ўнгга, сўлга ёзиб алланималар дейдилар.

Оломон шошмасдан, вазминлик билан, сал ортга чекиниб кўчага ўтишга кенг йўл очиб беради.

— Кимни қарши оляптилар?

— Парма болаларини!

Пармада иш ташлаганлар. Хўжайинлар ён бермаяпти. Ишчиларнинг аҳволи оғир, шунинг учун улар очликдан касал бўла бошлаган болаларини тўплаб Генуядаги ўртоқлари олдига жўнатганлар.

Вокзал колонналари ёнидан кичкина одамлар саф бўлиб чиқиб келадилар, улар ярим яланғоч ва жулдур кийимларида — аллақандай ғалати ҳайвончаларга ўхшаб пахмоқ кўринадилар. Улар қўл ушлашиб, ҳар қатордан бештадан бўлиб юриб келадилар — ҳаммалари кичик-кичик, устларини чанг босган, афтларидан чарчаганлари билинади. Қиёфалари жиддий бўлса-да, кўзлари тийрақ ва равшан, чарақлаб туради. Музика уларни қаршилаб Гарибальди гимнини чалганда, шу ориқ, шу суяги чиққан оч ёноқларга, баданларини жимирлатиб шодлик табассуми югуради.

Оломон келажак насли қулоқни батанг келтирарли қийқириқ билан кутиб олади, улар олдида байроқлар эгилади, болаларнинг қулоқларини батанг келтириб, кўзларини жимирлатиб мис трубалар янграйди, — улар бу қабул маросимидан бир оз гангиб қоладилар ва бир лаҳза орқага чекинадилар-да, тўсатдан ўзларини тутиб оладилар, қоматларини тиккайтирадилар, бир ёқадан бош чиқариб, юзлаб овоз билан бирданига:

— Viva Italia!* — деб қичқирадилар.

Оломон уларга ёпирилиб:

— Яшасин ёш Парма! — деб қичқиради.

— Evviva Garibaldi!** — деб қичқиради болалар, кул ранг пона шаклида оломон ичига кириб ва кўринмай кетаётди.

* Яшасин Италия (итальянча) — Ред.

** Яшасин Гарибальди!

Меҳмонхоналарнинг деразаларида, уйларнинг томларида оқ қушларга ўхшаб рўмолчалар силкинади, ўша ёқдан одамлар устига ёмғирдай гуллар қуйилади ва қувноқ қаттиқ қичқириқлар ёғилади.

Ҳамма ёқ байрам тусини олади, ҳамма нарсага жон киради, кул ранг мрамор ҳам аллақандай кўзни оладиган ёруғ нур сочиб яшнаб кетади.

Байроқлар чайқалиб, шляпалар ва гуллар осмонга отилиб туради. Катта кишиларнинг бошларидан баландда кичкина болаларнинг каллалари кўринар, жажжи қора қўлчаларнинг отилган гулларни ушлаб олмоқчи бўлган ва табриклаб силкингани кўзга чалинар, ҳамон тўхтовсиз давом этаётган қудратли:

— «Viva ie Socialismo!»*.

— Evviva Italia!**

— деган қичқириқлар осмонни ларзага келтирар эди.

Қарийб ҳамма болаларнинг қўлларидан ушлаб олганлар, улар катталарнинг елкаларида ўтирар, алланечук жиддий қиёфадаги мўйловли одамларнинг кенг кўкраклари оғушида эдилар; шовқин-сурон, кулги-қийқирув садолари ичида музика аранг эшитилади.

Қолган меҳмон болаларни олмоқчи бўлиб хотинлар оломон ичига шўнғишиб кирадилар-да, бир-бирларига қичқирадилар:

— Аннита, сиз иккаласини оласизми!

— Ҳа. Сиз ҳам икковини оласизми?

— Чўлоқ Маргаритага ҳам бирини оламан...

Ҳамма ёқда шод-хуррамлик, чеҳраларда байрам қувончи, меҳрибон кўзлар нам эди, баъзи бир жойларда иш ташлаганларнинг болалари нон кавшарди.

— Бизнинг замонларда буни хаёлга келтиришмасди!— дейди қуш бурун чол, оғзида қора сигара тишлаб туриб.

— Буни қаранг — қандай оддий-а...

— Ҳа! Ҳам оддий, ҳам маънодор.

Чол оғзидан сигарани олиб, учига қаради-да, чуқуртин олиб кулини қоқди. Кейин олдингисиде турган икки-та, афтидан ака-ука, Пармали болаларни кўриб, юзини бужмайтирди-да, ҳурпайиб олди,— болалар чолга жиддий қиёфада тикилиб турар эди, чол шляпасини кўзига

* Яшасин Социализм! (Итал.) — Ред.

** Яшасин Италия.

тушириб, қулочини ёзди, болалар эса бир-бирларининг пинжларига тиқилиб, қовоқларини солиб олди, чол орқага чекиниб, бирдан чўнқайиб ўтирди-да, овозининг борича боплаб хўроз бўлиб қичқириб юборди. Болалар яланг товонлари билан тошни депсиб, хахолаб кулдилар, чол бўлса ўрнидан турди-да, шляпасини тўғри-лаб олиб ва ҳамма нарсани қилиб бўлдим деб ўйлаб, қийшиқ оёқларини довдир-довдир босиб нари кетди.

Юзи жодугар кампирни эслатадиган ва ориқ энгагида ғайри кўкич мўйлов ўсган букри ва оқсоч хотин Колумб ҳайкали тагида тик турар ва унниқиб кетган шол рўмолининг учи билан қизариб кетган кўзларини артарди. Тим қора ва хунук бу кампир шод-хуррам одамлар орасида ғалати ёлғиз нусха эди. . .

Генуялик бир аёл ўйнаб келяпти, у ёғоч ковуш кийган, елкасигача тушган кул ранг шляпа кийган етти яшар болани қўлидан ушлаб олганди. Бола шляпасини орқасига суриш учун кичкина бошини силкийди, шляпа бўлса нукул юзини қоплайди, аёл шляпани унинг жажжи бошидан юлиб олади ва уни баланд кўтариб, силкиб, бир нимани ашула қилиб айтади ҳам кулади, бола бўлса бошини орқасига ташлаб унга боқади,— хохолаб кулади, шляпани олмоқчи бўлиб ирғишлайди, сўнгра икковлари одамлар ичига кириб ғойиб бўладилар.

Олдига тери фартуқ тутган, каттакон қўллари яланғоч, узун бўйли киши кул ранг сичқонга ўхшаган олти ёшлардаги қиз болани елкасига миндириб олган ва оловдай сариг ўғил болани қўлидан ушлаб олиб, унинг билан ёнма-ён юриб бораётган аёлга дейди:

— Биласанми, агар бу иш амал олса. . . Бизни енгиш қийин бўлар дейман, а?

Шундай деб қотиб-қотиб, баланд, тантанали қилиб хохолаб кулади ва ўзининг кичкина арзандасини осмонга отиб:

— Evviiu Parma-a!*— деб қичқиради.

Одамлар болаларни эргаштириб ва қўлларига кўтариб олиб кетишадди, шунда сўлиган гуллар, конфет қоғозлари, бир тўда қувноқ факинолар ва улар устидан турган янги дунёни топган одамнинг олижаноб сиймоси майдонда қолади.

* Яшасин Парма! (Итал.) Ред.

Кўчаларда эса, янги ҳаётни қаршилагани бораётган одамларнинг, баҳайбат карнайлардан чиққандек шод-хуррам қийқириқлари бутун гўзаллиги билан кўнгилларга қуйилади.

* * *

Дим чошгоҳ пайти, баҳайбат палағда тухум ёрилгандай аллақаердан тўп отилди — майин, ғалати овоз эшитилди. Портлашдан ларзага келган ҳавода шаҳарнинг ачимсиқ ҳиди димоққа урилди, зайтун мойи, саримсоқ, вино ва иссиқ тупроқ ҳиди бурунни ёргудай анқиди.

Тўпнинг қаттиқ ўкириши билан босилган Жануб кунининг қайноқ шов-шуви бир лаҳза тош кўчаларнинг иссиқ тошларига бағрини берди-да, яна кўчалардан ошиб, кенг лойқа дарё устидан денгиз томон оқиб кетди.

Шаҳар байрам кунларидай порлоқ ва попнинг чиройли тикилган ола байроқ жуббасидай ранго-ранг эди; унинг серэхтирос қичқириқларида, титраб қақшашлари ва фиғонларида ибодатнамо бир ҳаёт қўшиғи янграр эди. Ҳар бир шаҳар — одамлар меҳнати билан бунёдга келтирилган қаср, ҳар қандай иш эса — Келажакка ибодат эди.

Қуёш, қоқ тепага келган, қизиган кўм-кўк осмон кўзни қамаштиради, гўё унинг ҳар бир нуқтасидан ерга, денгизга кўкимтир оловли нур қуйилиб, шаҳар тошлари ва сувларининг ич-ичига санчилаётгандай бўлади. Денгиз кумуш қадаб зич тикилган шоҳи каби ялтирайди. Яшил рангли илиқ тўлқинлар мудрагандай қирғоқ лабига сал урилиб, ҳаёт ва бахт манбаи бўлган қуёш тўғрисидаги ажойиб ашулани оҳиста куйлайди.

Чанг босган, терлаган одамлар шод-хуррам, шовқинлашиб, бир-бирларини чақиришиб овқатлангани чопадилар, кўплари соҳилга боргани ошиқадилар, етиб борган ҳамон кул ранг кийимларини ечиб, денгизга шўнғийдилар, — қорачадан келган баданлар сувга тушгач, худди катта идишдаги винога тушган қора бир чанг зарраси каби кичкина бўлиб, денгизга юқ бўлмай кетади.

Сувнинг ипакдай шалдираши, тетикланган баданларнинг шўх қийқириқлари, болаларнинг чуввос солиб кул-

ганлари ва чийиллашлари — ҳаммаси — қола берса денгизнинг камонсимон шўх сув сачратмалари ва одамларнинг сувга сакраб уни парчалаганлари бирга қўшилиб қуёшга қилинган қувноқ назр сингари осмонга кўтарилади.

Қатта уй соя солиб турган йўлакда, овқатлангани шайланиб, тошдай кул ранг, қуруқ ва қаттиқ тўртта тош терувчи ўтирибди. Худди устига кул сепгандай чангга ботган оқ соч мўйсафид, ёввойи кўзларини қисиб олиб, бир бўлаги иккинчисидан кам-ортиқ бўлмасин деб пичоқ билан узун нонни кесяпти. Бошидаги попукли қизил қалпоғи юзига тушган мўйсафид каттакон бошини силкийди, шунда унинг тўтиникига ўхшаган узун бурни тешиклари керилиб, пишиллади.

Унинг ёнида иссиқ тошга, бронза рангли, ўзи қўнғиздай қоп-қора навқирон йигит чалқанча ётибди: учган нон ушоқлари унинг юзига урилади, йигит эринчоқлик билан кўзларини қисиб ва овозини сал чиқариб алаҳлагандай бир нимани хиргойи қилади. Қолган иккитаси бўлса уйнинг оқ деворларига суяниб, ўтирганча мудрайди.

Бир қўлида вино, бир қўлида тугун кўтарган бир бола улар олдига келяпти, — у бошини осмонга кўтарган, қушдай чийиллаб қичқириб келади, шунинг учун қийшайган вино ўраб қўйилган похолдан сирқиб, қондай ялтираб, дур сингари чак-чак томаётганидан хабарсиз, кўрмайди.

Чол буни кўриб қолади-да, нон билан пичоқни йигитнинг кўкрагига қўя солиб, ҳаяжон билан қўлини силкиб, болани чақиради:

— Тезроқ юр, ҳой кўр! Винога қара!

Бола идишни юзи баравар баланд кўтарди-да, оҳ деб юборди ва тош терувчилар олдига тез чопиб келди — тош терувчиларнинг ҳаммаси қимирлаб қолишди, идишни ушлаб кўриб, ҳовлиқиб қичқиришди, бола бўлса ўқдай отилиб аллақайси ҳовлига кириб кетди-да, қўлида каттакон сариғ идиш билан яна ўқдай отилиб чиқиб келди.

Идишни ерга қўйдилар, мўйсафид қип-қизил жонли оқимни авайлаб идишга қуя бошлади, — тўрт жуфт кўз винонинг қуёш нурида мавж урганидан завқланадилар, қуруқ лаблари ташналикдан пирпирайди.

Оч-яшил кўйлак кийган бир хотин кела бошлади, қоп-қора сочларида олтинсимон тўр — шарф, жигар ранг бо-

тинкасининг баланд пошналари дукиллагани аниқ эшитилади. У жингалак сочли қизчани етаклаб келмоқда, қизча икки дона пушти чинни гулни ушлаб олган, ўнг қўлини ёзиб йўл-йўлакай тебранади ва:

— О, ма, о, ма, о, миа ма-а... — деб ашула айтади.

Қиз, мўйсафид тош терувчининг орқасига келиб тўхтаб, жим бўлиб қолди ва оёқ учида туриб, чолнинг елкасидан винонинг сариғ идишга қуйилишига, қуйиларкан, унинг ашуласидай бир оҳанг бераётганига тикилиб қараб қолди.

Қизча аёл қўлидан ўз қўлини бўшатди-да, гуллар баргини узиб-узиб олди ва худди чумчуқ қанотларига ўхшаш қора қўлчаларини баланд кўтариб, қизил гулларни вино идишига ташлаб юборди.

Тўрт киши сесканиб тушди, чанг босган қошларини жаҳл билан чимиришди,— қиз бола бўлса кичкина оёқлари билан депсиниб, чапак чалиб куларди, хижолатда қолган онаси товушини баланд қўйиб алланималар деб унинг қўлидан ушлади, ўғил бола бўлса, икки букилиб қотиб-қотиб кулди, идишда эса, тим қора вино юзида қизил қайиқчаларга ўхшаб, гул япроқлари сузиб юрар эди.

Мўйсафид аллақадан бир стакан топиб, вино билан гулларни сузиб олди-да, вазминлик билан тиззалаб турди ва стаканни оғзига олиб бораркан, тинчлантирган бўлиб, жиддий йўсинда:

— Ҳечқиси йўқ, синьора! Бола ҳадяси — худо ҳадяси... Сизнинг саломатлигингиз учун ичаман, гўзал синьора, сен ҳам саломат бўл, болам! Ойингдай хушрўй бўл, сенга ундан икки ҳисса ортиқ бахт насиб қилсин... — деди.

Оқ мўйловларини стаканга тикиб, кўзларини сузди ва майдалаб, аста-аста қулқиллатиб, қийшиқ бурнини жийириб, тим қора шаробни симира бошлади.

Қизнинг ойиси кулиб ва таъзим қилиб, қизнинг қўлидан етаклаб нари кетди, қиз бола бўлса тебраниб, оёқчаларини тошларга дўпир-дўпир босиб борар ва кўзларини қисиб:

— О, ма-а... о, миа-а, ма-а,— деб чинқиради.

Тош терувчлар бошини ҳорғин ўгириб, винога боқишар ва қизчанинг орқасидан қараб кулишар ҳамда жанубликларга хос равишда лаблари лабларига тегмай, бир-бирларига алланималар дерди.

Идишда, қип-қизил вино юзида эса, гулларнинг пушти япроқлари қалқиб юрар эди.

Денгиз куйлар, шаҳар гулдурар, эртактлар яратиб қуёш порлар эди.

* * *

Абадий қорлар билан ўралган тоғ дараси ўртасида тинч мовий кўл; тоғ этакларидаги кўкаламзор боғлар қат-қат бўлиб кўл ёқасига тушган, қирғоқдаги сув акс этиб туради, гўё улар қанддан ясалганга ўхшайди, атрофдаги ҳамма нарса ёш боланинг уйқу оромини эслатади.

Тонг. Қуёш эндигина кўтарилган, тоғ бағрларидан гулларнинг оромбахш ҳиди келиб туради, шудринг ҳали дарахт баргларида, майсаларда йилтирайди. Кул ранг лентага ўхшаган тинч йўл дарани кесиб ўтган. У тош йўл бўлса-да, худди бахмалга ўхшаш майин кўрингани учун уни қўл билан силагинг келади.

Майдаланган тош уюми олдида кўкрагига медаль таққан, қўнғиздек қоп-қора ишчи ўтиради, унинг юзи жиддий ва ёқимли. Бронзадай кафтларини тиззасига қўйиб, бошини кўтариб, у каштан дарахти остида турган йўловчининг юзига қараб:

— Синьор, бу медаль Симполон тунисидаги меҳнатим учун берилган,— дейди, сўнгра кўкрагидаги чиройли металл парчага кўз ташлаб, жилмаяди.

— Эҳ, ҳар қандай меҳнат ҳам уни севмагунингча, қийин, кейин у сени илҳомлантиради ва энгил бўлиб қолади. Ҳа, ҳар ҳолда оғир бўлган эди!

У қуёшга қараб кулимсираб, секингина бош чайқади, лекин тўсатдан руҳланиб, қулочларини ёйди, қора кўзлари эса чарақлаб кетди.

— Баъзан ҳатто даҳшатли бўлар эди. Ахир ер ҳам ниманидир сезиши керак-да, шундай эмасми? Биз тоғ бағрини чуқур ғор қилиб ўйиб кирганимизда, ер ости бизни қаҳр билан қарши олди. У бизга иссиқ нафасини сочар, бундан юракларимиз арзиқиб, бошимиз гангир, суягимиз зирқирар эди. Бу ҳол кўпларнинг бошидан ўтган. Сўнгра ер одамлар устига тош сочди, иссиқ сув қуйди; бу жуда ҳам даҳшатли эди!

Баъзан, чироқ шуъласида сув қизил кўринарди, шунда отам менга: «Ерни биз жароҳатладик, кўрасан, у ҳаммамизни қони билан куйдиради, ғарқ қилади!» дерди.

Тўғри, бу афсона, лекин бу сўзларни дим қоронғилик ичида, сувнинг шалоплаши ва темирнинг тошга тегиб ғижирлаши чуқур ер бағрида эшитилиб турганда киши бунинг афсоналигини унутади. У ерда ҳамма нарса афсонавий эди, қимматли синьор. Буни тушуниш учун биз одамлар шундай майда эканлигимизни, бағрини ўяётган тоғимиз осмонга туташганлигини киши ўз кўзи билан кўриши керак! Бунинг учун биз ўйган қора ҳалқумни ва бу ҳалқумга қуёш кўтарилаётганда кираётган одамларни ва улар изидан маъюс қараб қолган қуёшни кўриш керак. Машиналарни, тоғнинг баджаҳл қиёфасини кўриш унинг ичидан чиққан бўғиқ овозни ва телбанинг қаҳқаҳасига ўхшаш портлашнинг акс садоларини эшитиш керак.

У қўлини кўздан кечириб, кўк калта камзулдаги медалини тўғрилаб, секингина чуқур нафас олди.

— Киши, ҳар ишнинг уддасидан чиқади!— деб ғурур билан давом этди у.— О, синьор, кичик одам, агар у меҳнат қилишни хоҳласа,— енгилмас кучдир! Ишонингки, бу кичик одам оқибат нимани хоҳласа ҳаммасини бажаради. Отам аввал бунга ишонмаган эди.

— «Бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга тоғни тешиб ўтиш,— дерди у,— ерни тоғлар билан ажратиб қўйган худога қарши чиқишдир. Кўрасиз, биби Марям бизга мадад бермайди!» У янглишган эди; биби Марям уни севган одамлар билан бирга эди. Мен сизларга гапирётгандек, кейинроқ отам ҳам шундай ўйлай бошлади, чунки у ўзини тоғдан устун ва ундан кучли деб сездн. Лекин шундай вақтлар ҳам бўлар эдики, байрам кунларида бир шиша вино қўйилган стол ёнида ўтириб менга ва бошқаларга:

— «Э, худонинг бандалари»— дерди, бу унинг энг севган сўзи эди, чунки у раҳмдил ва диндор одам эди.— «Э, худонинг бандалари, ер билан бундай курашиш яхши эмас, у бир кунмас бир кун ўзининг жароҳатлари учун қасос олади ва енгилмай қолади! Мана кўрасизлар: биз тоғни юрагигача ўйиб бориб, унинг юрагига текканимизда у бизга ўт сочади, куйдиради, чунки ернинг юраги ўтлидир, буни ҳамма билади! Ерни ҳайдаш, унинг ҳосил беришига ёрдамлашиш бизга меросдир; лекин биз бўлсак

унинг қиёфасини ва шаклини бузаётирмиз. Билиб турибсиз, қанчалик ер бағрига кирмайлик, шунчалик ҳаво иссиқ бўлиб, нафас олиш қийинлашаётир»...

Гапираётган киши икки қўлининг бармоқлари билан мўйловларини бураб, секингина кулиб қўйди.

— Биргина отам эмас, бошқалар ҳам шундай ўйлашар эди, бу ҳам тўғри эди: қанча ичкари кирсак — туннель шунча иссиқ, тобора одамлар кўпроқ касал бўлар ва ҳолдан кетиб йиқилар эди. Бунинг устига иссиқ булоқлардан сув отилиб чиқар, тоғ жинслари устимизга қулар эди. Бизнинг Луганодан икки киши эса ақлдан озди. Қазармада одамлар кечаси билан алаҳлаб чиқар ва алланарсадан қўрқиб ўрнидан ирғиб туриб кетар эди...

— «Ахир мен ҳақлимасманми?» — деди отам ва аввалгидан ҳам бўғиқ ва тез-тез йўталиб... — «Ахир мен ҳақлиманми?» — деб такрорларди. «Ер енгилмасдир!»

— «Шундан сўнг у ҳеч туролмайдиган бўлиб, бутунлай ётиб қолди. Отам бақувват одам эди, у ўлим билан уч ҳафтадан ортиғроқ қаттиқ курашди. Ўз қадри-қимматини билгани учун ҳеч бир шикоят қилмади.

— «Менинг меҳнатим тугади, Паоло, — деди у. Ўзингни сақла ва уйга қайт, сенга биби Марям мададкор бўлсин!» У кўзини юмиб, нафаси бўғилиб узоқ жим қолди. Сўнгра ўрнидан туриб, тоғларни кўздан кечирди ва шундай куч билан керишдики, суяклари қисирлаб кетди.

— Чин сўз, синьор, қўлимдан ушлаб, ўзига тортди ва шундай деди: «Биласанми, Паоло, ўғлим, ўйлайманки, мақсад амалга ошади — биз бу тоғнинг у ёғидан келаётганларга дуч келиб, бир-биримиз билан учрашамиз — сен шунга ишонасанми?» Ҳа, мен бунга ишонар эдим. «Ўғлим, яхши! Шундай бўлиш керак! Ҳамма нарсани яхши ният билан, муваффақиятли бўлишига ишонган ҳолда, мададкор худога тоат-ибодат билан бажариш керак. Мен сендан илтимос қиламан, ўғлим, агар шу нарса содир бўлса, агар кишилар бир-бирига дуч келса менинг қабримга келиб, дегил: ота — бажарилди! Токи мен билай!»...

— Ҳурматли синьор, бу сўз жуда ҳам яхши эди, шундан сўнг мен унга ваъда бердим, отам шу сўзларни айтгач беш кундан кейин ўлди. Ўлиmidан икки кун илгари эса у мендан ва бошқалардан ўзи меҳнат қилган жойига, туннельга кўмишни қайта-қайта илтимос қилди, лекин бу гап менимча алаҳлаш эди...

— Биз ва тоғни ёриб у томондан келаётган кишилар отам ўлгандан ўн уч ҳафта кейин учрашдик.— Синьор, бу ниҳоятда қувончли кун бўлди! О, қачонки у ерда, қоронғуликда бошқа томондан бизга дуч келаётганлар ишн шовқин-суронни эшитиб турганимизда, сиз тушунинг синьор, биз кичик кишиларнинг ҳаммамизни бирданига оғир ер босиб қолиши мумкин эди!

— Биз шундай бўғиқ товушларни бир қанча кун эшитиб турдик. Бу товушлар кундан-кунга равшанроқ, очиқроқ эшитилар эди, бизларни эса ғалаба қозонган кишиларнинг телбаларча шодлиги гангитар эди. Бизлар ёвуз девлардек жони-танзимизни аямай, чарчаганимизни сезмай, топшириқни кутмай, меҳнат қилар эдик. Бу ҳол қуёшли кунда рақсга тушгандек оромбахш эди, сўзим чин! Бизлар ҳаммамиз болалардек мулойим ва меҳрибон бўлиб қолдик. Оҳ, агар сиз, узоқ ойлар давомида худди кўрсичқондек ерни кавлаб кирган кишиларни ўша зулмат ичида одамлар билан учрашишини чидаб бўлмас даражада жўшқин истак билан орзу қилганларини билсангиз эди!

У қизишиб кетиб, гапларига қулоқ солувчи кишига жуда ҳам яқин келиб, жонон инсон кўзларини унинг кўзларига тикиб, секин ва қувонч билан давом этди.

— Хуллас, охирги қатлам қулаб, ундаги тешикда қизил машъала шуъласи чароқлаб, кимнингдир шодлик ёши билан буланган қоп-қора юзи, яна машъаллар ва юзлар кўриниб ғалаба, шодлик қичқириқлари жаранглаб кетди. О, бу менинг ҳаётимда энг қувончли кун эди— шу кунни эслар эканман, ўзимнинг бекорга яшамаганимни сезаман! Бу, синьор, сизга айтсам, бу иш, менинг меҳнатим, муқаддас эди! Бизлар ер остидан ёруғликка чиққанимиздан кейин кўплар кўкрагини ерга бериб, уни ўпар, йиғларди — бу ҳодиса худди эртақлардагидек жуда ҳам ажойиб эди! Ҳа, биз енгилган тоғни, ерни ўпар эдик — айниқса ўша кун ерни мен жуда яқин ва меҳрибон сезиб қолдим, синьор, мен уни худди аёл кишини севгандек севиб қолдим!

— Албатта, мен отамнинг олдига бордим, ҳа! Тўғри-си, мен ўликлар ҳеч нима эшитмасликларини билсам ҳам, барибир бордим. Чунки биз учун ва биздан кам меҳнат қилмаганларнинг орзу-умидини ҳурмат қилиш керак, шундай эмасми?

— Ҳа, ҳа, мен унинг қабрига бордим, эрни оёғим билан тепдим.

Отам орзу қилгандек:

— «Ота — бажарилди! Одамлар ғалаба қозонди. Бажарилди, ота!»— дедим.

* * *

Рим билан Генуя ўртасидаги кичик бир станцияда кондуктор купе эшигини очиб, усти-боши исқирт мойловчи ёрдамида жиккаккина бир кўзи кўр чолни қўлтиғидан ушлаб, олдимишга олиб кирди.

— Жуда мункиллаб қолибди!— дейишди улар бара-варига, очиқ чеҳра билан жилмайишиб.

Аммо чол тетик экан. У ажин босган қўлларини қо-вуштириб, ёрдам берганларга миннатдорлик билдирди-да, мулойимлик ва қувноқлик билан қордек оппоқ бошидаги бужмайган шляпасини сал кўтариб қўйди, кейин диванларни бир кўздан кечириб:

— Утиришга ижозат этадиларми?— деб сўради.

Унга жой бердик, у ўтириб, енгил нафас олди, сўнгра қўлларини ориқ тиззалари устига қўйиб, тишсиз оғзини сал очди-да, чеҳраси очилиб илжайди.

— Йўл бўлсин, бобо?— деб сўради ўртоғим.

— Э, атиги уч станцияга болам!— деб мамнунлик билан жавоб берди бир кўзли чол.— Неварамнинг тўйига боряпман...

Орадан бир неча дақиқа ўтгач, у гўё ёмғирли кунда синдирилган шохдек тебраниб, поезд ғилдирагининг тақир-туқури остида дилкашлик билан сўзлаб кетди:

— Мен лигурийликман, биз лигурийликлар ҳаммамиз жуда бақувват бўламиз. Менинг ўн учта ўғлим, тўртта қизим бор, набираларимни санасам, адашиб кетаман, бу уйланаётгани иккинчи набирам: яхши-да, шундай эмасми?

Шу гапларни айтиб, у ҳаммамизга ғурур ва хушнудлик билан қараб:

— Кўрдингизми, мен мамлакатга ва қиролга қанча одам бердим!— деб секингина кулиб қўйди.

— Кўздан қандай айрилдинг, дейсизми? Эҳа, бунга кўп вақт бўлган, у вақтда мен ёш бола эдим, эндигина

отамга қараша бошлаган эдим. Отам токзор учун ер ҳозирламоқда эди, бизнинг ерларимиз заранг, кўп меҳнат сарф қилиш керак, тошлоқ ер. Отам кирка ураётганда бир тош учиб келиб, кўзимга тегди; оғриганини билмайман, аммо тушки овқат устида кўзим оқиб тушди — бу мислсиз бир даҳшат эди, синьорлар!.. Кўзимни жойинга солиб, нссиқ нон босиб, боғлаб қўйишди, лекин фойдаси бўлмади!

Чол қорамтир бурушган бетини қаттиқ ишқаб, яна очиқ чеҳра ва қувноқлик билан:

— У вақтларда ҳозиргидек докторлар кўп эмас, одамлар ҳам соддароқ эди, ҳа, шундай! Эҳтимол, улар соф кўнгил бўлгандирлар? А?— деди.

Энди унинг пўпанак сингари кўкиш-қўнғир жун босган чуқур ажишли бир кўзли қорамтир юзи чимирилиб, қувончли тус ола бошлади.

— Мен каби узоқ умр кўрган киши одамлар тўғрисида дадил гапираверса бўлади, тўғрими?

Шундай деб, у эгри қора бармоғини бировни янган кишидек дадил кўтариб, деди:

— Сизларга, синьорлар, энди одамлар тўғрисида баъзи гапларни айтаман...

Отам вафот этганда ўн уч ёшда эдим. Мана кўриб ўтирибсизларки ҳозир ҳам кичкина, жиккак одамман. Лекин ишлаб чарчамайдиган эпчил бола эдим, — отамдан менга қолган мерос шу эди, еримиз ва уйимиз қарзимиз учун сотилди. Шундай қилиб, мен бир кўз, икки қўл билан тирикчилик қила бошладим, иш топилган жойда ишлайвердим... Кўп машаққатлар тортдим, аммо ёшлик меҳнату машаққатни енгар экан, шундайми?

Ун тўққиз ёшимда бир қиз билан танишиб қолдим, пешонамга уни севиш ёзилган экан. Қиз ҳам ўзим сингари камбағал экан, лекин мендан кўра жуссали, бақувват бўлиб, касалманд онаси билан бирга турар ва мен сингари иш топилган жойда ишлаб юрар экан. Ҳусни унча чиройли бўлмаса-да, яхши ва ақлли қиз эди. Овози ҳам о, ажойиб эди! Худди артисткадек ашула айтарди, буэса бир бойлик эди! Менинг ҳам овозим чакки эмас эди.

— «Менга тегмайсайми?»— деб сўрадим ундан.

— «Бу жуда ғалати бўлади-ку, сўқир!— деб хомуш жавоб берди у.— Сенинг ҳам, менинг ҳам ҳеч вақомиз йўқ — қандай тирикчилик қиламиз?»

Ҳақиқатан менда ҳам, унда ҳам ҳеч нарса йўқ эди! Хўш, муҳаббат ва ёшлик учун нима керак? Ҳаммангиз биласизки, муҳаббат учун ортиқча мол-дунё керак эмас, мен ўз сўзимни маъқуллаб, ахири ғолиб келдим.

— «Ҳа, гапинг тўғрига ўхшайди,— деди ниҳоят Ида.— Ҳозир биз якка-якка яшаётганимизда биби Марям сен билан менга ёрдам бераётган экан, биз бирга яшасак бизга ёрдам бериши янада осонроқ бўлади, албатта!»

Шу тариқа биз никоҳ ўқитиш учун попнинг олдига бордик.

— Бу аҳмоқчилик!— деди поп.— Лигурийда гадойлар каммики, сизлар бола-чақа ортдириб, уларни яна кўпайтирмоқчисиз? Эй, шўрпешоналар, шайтоннинг вас-васасига учманглар, бўлмаса, нафсингизни тиёлмаганингиз учун... балолар бошингизга келади!

Шундан кейин, ҳамма йигит-яланглар биздан кулишди, қариялар маломат қилишди. Аммо ёшлик бебошлик, унинг ҳам йўли тўғри! Тўй куни ҳам илгари қандай бўлсак шундай эдик, биринчи кеча қаерда тунашни ҳам билмасдик.

«Очиқ далага кетамиз!— деди Ида.— Бунинг нимаси ёмон? Биби Марям ҳар ерда ҳам бир хилда меҳрибонлик қилаверади».

Худди шундай қилмоқчи бўлдик: ер тўшагимиз эди, энди осмон кўрпамиз бўлсин!— дедик.

— Лекин шундай деб аҳд қилиб қўйганимиздан кейин аҳвол ўзгариб қолди, синьорлар, диққат қилишингизни сўрайман, бу узоқ умрим ичидаги яхши бир воқиа! Тўйимизга бир кун қолганда, мен уйида кўп вақт ишлаган Джиованни деган чол эрталаб барвақт менга гап арзимас нарса устида бораётгандек, бепарвогина деди:

— «Уго, сен эски қўйхонани тозалаб, похол тўшагин. У ер қуруқ, бир йилдан бери қўй кирмаган, агар сен Ида билан туришни хоҳласанг яхшилаб тозалаш керак».

— Шундай қилиб, бизларга уй ҳам топилиб қолди!

— Тозалашга киришиб кетдик, хурсандлигимдан ашула айтаман. Қўйхона эшиги олдида турган дурадгор Констанцио, деди:

— «Уго, сен Ида билан шу ерда турасанми? Кроватинг қани?— Йўқ бўлса, бўшаганингдан кейин бизникига бориб олиб кела қол, битта ортиқча кровать бор».

Унинг уйига кетаётганимда дўкондор хотин Мария қовоғини солиб:

— «Пешонасига на бир чойшап, на бир ёстиқ битмаган-у, бу шўрпешонага уйланишни ким қўйибди! Сўқир, сен ғирт тентак экансан! Қаллиғингни юбор олдимга...» — деб қичқирди.

Бод касалидан оёқсиз бўлиб, безгак ҳолдан кетказган Этторе Виано уйининг остонасида туриб Марияга:

— «Ундан сўраб кўр-чи, меҳмонларга етадиган виносин бормикин? Оҳ, одамлар, одамлар, шундай бефаросатлик ҳам бўладими?» — деб бақирди.

Чолнинг ажинли юзларида қувонч ёшлари ялтираб кетди, у бошини орқага ташлаб, диккайиб чиққан кекирдагини ўйнаб, унсиз кулди, кулгида юзларининг шалвираган териси қимирлар, у эса болалар сингари қўлини силарди.

— Эй, синьорлар, синьорлар! — деди чол кулиб ва ҳарсиллаб. — Тўй бўладиган куни эрталабгача уйга нимаики керак бўлса, бизда ҳаммаси муҳайё бўлди — биби Марямнинг ҳайкали дейсизми, идиш-товоқ дейсизми, кўрпа-чойшап дейсизми, мебель дейсизми, хуллас ҳаммаси топилди, худо ҳақи! Ида гоҳ йиғлар, гоҳ куларди, мен ҳам; одамлар бўлса кулишарди, тўй куни йиғлаш яхши эмас, дейишарди, ёру биродарларимиз бизни роса мазақ қилиб! ..

— Синьорлар! Одамларни ёру биродарларимиз деб аташ ҳуқуқига эга бўлиш қандай яхши-я! Ҳаётингни ўйинчоқ, бахтингни ҳазил деб билмайдиган одамларни ўз одамларим, қариндошларим деб ҳис қилишдан ҳам роҳат нарса борми!

Шундай қилиб, тўй бошланди, э асти қўяверинг! Жуда ажойиб кун бўлди. Бутун халойиқнинг кўзи бизда эди, ҳамма бизнинг қўйхонамизга келди, бирдан қўйхонамиз бадавлат хонадонга айланиб кетгандай бўлди... Бизда ҳамма нарса: вино, мева-чева, гўшт-ёғ, нон, ҳаммаси бор эди, меҳмонлар еб-ичишди, ҳамма хурсанд бўлди... Мен сизларга айтсам, синьорлар, хурсандчиликдан, одамларга яхшилик қилишдан афзал нарса йўқ экан дунёда, яхшиликдан кўра гўзал, ёқимли нарса йўқ экан, шу гапимга ишонаверинглар!

Тўйда поп ҳам бор эди. У одамларга қараб:

«Мана, кўрдингларми, — деди жиддий қиёфада, ширин сўзлик билан, — келин билан куёв сизларнинг ҳаммангиз учун тер тўкиб ишлашган эди, сизлар ҳам уларнинг ҳаётидаги унутилмас шу кун яхши ва кўнгилли ўт-

син, деб уларга ғамхўрлик қилдингиз. Ана шундай қилишингиз керак ҳам эди, чунки улар сизлар учун ишлаганди, иш эса мис ва кумуш пуллардан юқори туради, иш ҳаминша тўланадиган ҳақдан юқори туради!— Пул қўлинг кири, кетади қолади, иш эса йўқолмай, кўзга кўришиб туради. . . Бу меҳнаткашларга бир қаранг, улар ҳам хурсанд, ҳам камтар, улар кўп машаққатлар чекди, лекин зорланмади, улар янада оғирроқ кунларни бошдан ўтказади, ўшанда ҳам оҳ-воҳ қилмайди, чунки оғир дақиқаларда сизлар уларга ёрдам берасизлар. Буларнинг қўллари гул, олтин, юраклари эса ундан ҳам яхши ва пок. . .»

У менга, Идага ва шу ерда ўтирган барча халойиққа кўп ширин ва бамаъни гаплар айтди.

Чол купеда ўтирганларга тийрак ва дадил қараб чиқиб, сўради:

— Мана, синьорлар, одамлар тўғрисида билган баъзи нарсаларимни сўзлаб бердим, бу жуда нашъали, шундай эмасми?

* * *

Баҳор, қуёш чарақлаб турибди, одамлар шод-хуррам, ҳатто эски тош уйларнинг деразаларидаги ойналар ҳам илиқ табассум билан боқаётгандек.

Қичкина шаҳарча кўчасида байрам либоси кийган одамлар жилваланиб оқади, шаҳарнинг ҳамма аҳолиси— ишчилар, солдатлар, буржуйлар, поплар, амалдорлар, балиқчилар шу ерда. Баҳор нашъасидан уларнинг кайфи чоғ, ҳаммаси баланд овоз билан гаплашар, қаҳқаҳ уриб кўп кулишар, ашула айтишар, гўё бир соғлом тан каби ҳаёт қувончидан баҳраманд.

Хотин-қизларнинг ранг-баранг соябонлари ва шляпалари, болалар қўлида қизил ва зангори шарлар турли-туман ажойиб гулларга ўхшайди; ер юзининг қувончи болалар эса, афсонавий қиролнинг зарбоф тўнига қадалган ранг-баранг садафлар каби яшнади ва хандон ташлаб кулади.

Дарахтларнинг оч яшил барглари ҳали тўла ёзилмай, бўртиб ўралиб турар ва қуёшнинг иссиқ нурини тўймай эмарди. Узоқда музика шўх куй таратиб, ҳаммани чарлайди.

Ҳамманинг кайфи шундай чоғки, гўё одамлар ўз бахт-сизликларини бошларидан кечириб бўлган, тинкани қуритган оғир кун тугаб бугун ҳамма болалардек шод, ўзига, ўз иродасининг энгилмаслигига қаттиқ ишонган ҳолда уйғонган ва бу ирода олдида ҳамма бош эгиши керак, мана энди бир жон-бир тан бўлиб, ишонч билан истиқбол томон бораётгандек.

Бу хушчақчақ одамлар орасида ғамгин чеҳрани кўриш — ҳам ғалати, ҳам кўнгилсиз, ҳам қайғули эди: шу пайт ёш жувонни қўлтиқлаб олган баланд бўйли, бақувват бир киши ўтиб қолди; афтидан ёши ўттизлардан ошмаганди-ю, лекин сочлари оппоқ эди. У шляпасини қўлига ушлаб олган, унинг думалоқ боши кумушдек ялтирар, ориқ, соғлом юзи хотиржам, лекин ғамгин. Киприклари ўснқ шаҳло қора кўзлари шу қадар маъюс эдики, бошидан кечирган оғир дардни унутолмайдиган кишиларнинг кўзларига ўхшарди.

— Анави бир жуфт одамга назар сол,— деди менга ўртоғим,— айниқса эрига эътибор бер: у, кўпинча шимолий Италия ишчилари бошига тушадиган фожиалардан бирига дучор бўлган.

Шундан кейин ўртоғим менга қуйидагиларни сўзлаб берди:

«Бу одам — социалист, кичкина маҳаллий ишчилар газетасининг редактори, ўзи ишчи, бўёқчи. У олган билими эътиқодга айланадиган ва эътиқоди билимга ташналигини янада авж олдириб юборадиган одамлардан бири. Ақлли ва ашаддий антиклерикал¹, қора руҳонийлар орқасидан унга қандай қараётганини кўряпсанми?»

Беш йил аввал, у пропагандист бўлиб юрган вақтида, ўз тўғаракларидан бирида бир қизни кўриб қолади, бу қиз дарров унинг эътиборини ўзига тортади. Бу ернинг қизлари бир нарсага унсиз, қаттиқ эътиқод қўйишга ўрганишган, руҳонийлар улардаги бу қобилиятни кўп асрлар давомида мустаҳкамлаб, истаган нарсаларига эришишган, шунинг учун ҳам кимдир, католик черкови хотин-қизлар кўкрагига қурилган, деб тўғри айтган. Биби Марямни худо деб билиш чиройлигина эмас, ҳатто маъноли, биби Марям Исога қараганда содда, юракка

¹ Антиклерикал — Диннинг ўзига эмас, черков ва руҳонийларнинг имтиёзларига қарши киши.

яқин, унда қарама қаршилиқ йўқ, у дўзох азоби билан қўрқитмайди, у севади, раҳм қилади, кечиради, шу сабабдан биби Марям хотинлар қалбини бир умр осонгина аср қилиб олади.

Шу тариқа у қизни кўриб қолади, у гапга чечан, савол-жавоб қила оладиган қиз бўлади, қизнинг саволларидан у доим ўз идеяларига соддадиллик билан тааж-жубланиш ва ўзига ошкора ишончсизлик аломатларини, кўпинча, ҳатто қўрқув ва нафрат сезади. Италиян пропагандистга дин тўғрисида, папа ва руҳонийлар тўғрисида кўп ва аччиқ гаплар айтишга тўғри келади, ҳар сафар у шу тўғрида гапирганда, қизнинг кўзларида унга нисбатан нафрат ва ғазаб кўради, қиз ундан бирор нарса тўғрисида сўраб қолгудек бўлса, унинг сўзлари ғазабли, мулойим овози эса қаҳрли бўлиб эшитилади. Қиз католикларнинг социализмга қарши адабиёти билан таниш экани ва бу тўғрада унинг сўзлари ўзиникидан кам эътиборга эга эмаслиги сезилиб туради.

Бу ерда Россияга нисбатан хотин-қизларга анча оддий ва қўпол муомала қиладилар. Бунга бир жиҳатдан,— то сўнгги вақтларгача,— италия хотин-қизларининг ўзлари сабаб бўлганлар; улар черковдан бошқа ҳеч нарсага қизиқмасликлари устига, эркакларнинг маданий ишларига ҳам қатнашмасдилар ва бунинг аҳамиятини тушунмасдилар.

Бу қиз билан бўлган тўқнашувларда моҳир пропагандистнинг иззати нафси койиб, шуҳратига путур етаверади, у асабийлашади, бир неча бор у қизни бошлаб масҳара қилади, лекин қиз ҳам бўш келмай, гапга яраша ўткир жавоблар қайтаради ва айни вақтда ўзига нисбатан ҳурмат уйғотиб, уни ўзи қатнашадиган жойда тўғрақ машғулотларига айниқса яхши тайёрланиб келишга мажбур этади.

Лекин шулар билан бирга, у ҳар сафар ҳозирги замоннинг шармандали башараси ҳақида, одамни эзиб, тани ва қалбини майда қилиши ҳақида, келгуси ҳаёт манзараларини тасвирлаб, унда одамнинг ичи-таши эркин бўлиши ҳақида гапирганда қиз унинг кўзига бошқа қиёфада кўринишини сезади: қиз бунинг сўзларини ҳаётнинг ҳаддан ташқари оғирлигини билиб, ғазабга тўлган, иродали ва ақлли аёлдек, қалби сингари сирли бўлган ажойиб эртакни тўймай эшитган ёш боладек тинглайди.

Бу нарса унинг қалбида ажойиб ўртоқ бўлиши мумкин бўлган душман устидан ғалаба ҳиссини уйғотади.

Тортишиш қарийб бир йилга чўзилади, аммо иккаласи ҳам бир-бирига яқин келиб, яккама-якка тортишишни истамайди. Ниҳоят, йигит қизнинг ёнига келиб:

— Синьорина, менинг доимий рақибим, бир-биримиз билан яқиндан танишсак, иш манфаати нуқтаи-назаридан дуруст бўлмасмикин, нима дейсиз?— дейди.

Қиз унинг гапига жон деб рози бўлади, аммо биринчи гап бошлашданоқ бир-бирларига қарши жангга кириб кетишади: қиз жон-жаҳди билан черковни ҳимоя қилади, бу ерда азоб чеккан киши руҳан дам олади, кийими ҳар хил бўлса ҳам, шафқатли биби Марям олдида ҳамма баравар, дейди; у қизга эътироз билдириб, одамларга дам олиш керак эмас, кураш керак, моддий бойликлар тенг тақсимланмай туриб, одамлар тенг бўлолмайди, биби Марямнинг сурати орқасида бир одам беркинниб турибди, одамлар қанчалик бебахт ва аҳмоқ бўлсалар, унга шунчалик кўп фойда келади, дейди.

Ушандан кейин уларнинг ҳаёти узлуксиз тортишув билан ўтади, ҳар бир учрашув ана шу тариқа баҳснинг давоми бўлар ва улар ўз эътиқодларида мурсога келолмасликлари кун сайин ойдинлашиб боради.

Йигитнинг эътиқодича ҳаёт — билимни кенгайтириш учун курашдан, табиатнинг сирли кучларини инсон иродасига бўйсундириш учун курашдан иборат, бунинг учун ҳамма одам қўлига қурол олиб баб-баравар ишлаши керак, оқибат биз озодликка ва ақлнинг тантанасига эришамизки, ақл — дунёда онгли равишда ҳаракат қиладиган яккаю ягона қудратли куч.

Қизнинг эътиқодича ҳаёт — аллақандай номаълум нарсага қурбон қилиш учун одам зиммасига юкланган оғир юк, ақл ўша кучга бўйсунуши керак, бунинг қонунлари ва мақсадларини фақат руҳоний билади.

У, қизнинг бу гапларидан ҳайратда қолиб, сўрарди:

— Бўлмаса нега сиз менинг лекцияларимга қатнаб юрибсиз, социализмдан нимани кутяпсиз?

— Бу гапингиз тўғри, мен гуноҳ қилиб, ўзимга-ўзим терс иш қилаётганимни биламан!— дерди қиз маъюс иқроор бўлиб. Лекин сизнинг гапларингизни эшитсам ва барча одамларнинг бахтли бўлишини ўйласам роҳат қиламан.

Қиз унчалик чиройли эмасди — нозик, истараси иссиқ,

шахло кўз эди, бу кўзларнинг нигоҳи ҳам ювош, ҳам ғазабли, ҳам меҳрибон, ҳам қаҳрли эди; у ипак фабрикасида ишлаб, кампир онаси, чўлоқ отаси ва синглиси билан бирга турарди, синглиси ҳунар мактабида ўқирди. Баъзан у хурсанд кайфиятда бўлар, енгилтаклик қилмас, ғоят дилбар бўлиб кетарди; у музейларга, эски черковларга боришни яхши кўрар, суратлар ва гўзал нарсаларни кўрганда севинчи қалбига сиғмас, уларга тикилиб қарар экан, дерди:

— Мана шу гўзал нарсалар бир вақтлар одамлар уйига беркитиб қўйиб, улардан фақат бир киши фойдаланишга ҳақли бўлганини ўйлаш жуда ғалати туюлади! Гўзалликни ҳамма кўриши керак, ўшандагина у барҳаёт бўлади!

Қиз кўпинча шундай ғалати фикрларни гапирар, булар йигитга унинг номаълум дардли қалбидан чиқётгандек туюлар ва сўзлар яраланган одамнинг инграшига ўхшаб кетарди. У, қизнинг ҳаётни ва одамларни она муҳаббати сингари чуқур, ҳаяжон ва изтироб билан севишини сезади; у ўз эътиқоди қизнинг юрагига ўт ёқишини ва беозор муҳаббат кучли ихтиросга айланишини чидам билан кутади, чунки назарида, қиз унинг сўзларини тобора диққат билан тинглаётгандек, дилда унинг фикрларига қўшилаётгандек кўринади. У эса қизга одами — халқни, инсониятни эски кишандан, занги юракка ўтиб, уни қора қилиб юборган ва заҳарлаётган кишандан озод қилиш учун чарчамай курашиш зарурлиги тўғрисида тобора қизгин гапираверади.

Бир кун у қизни уйига кузатаётиб, уни севишини, агар қиз истаса, унга ўйланиш нияти борлигини айтди-ю, бу сўз қизга қандай таъсир қилганини кўриб, қўрқиб кетади; қиз гўё калтак егандек гандираклаб, кўзларини катта очган ва ранги бўздек оқарган ҳолда қўлларини орқасига олиб, деворга суюниб қолади ва унинг юзларига ваҳима билан боқиб, дейди:

— Мен шундай бўлишини билардим, мен бунни деярли сезган эдим, чунки кўпдан бери сизни севаман, бироқ — ё парвардигор, — энди нима бўлади?

— Энди сен билан менинг бахтиёр кунларимиз, бизнинг биргалашиб ишлайдиган кунларимиз бошланади! — дейди у хитоб билан.

— Йўқ, — дейди қиз бошини қуйи солиб. — Йўқ! Биз муҳаббат ҳақида гапирмаслигимиз керак.

— Нега?

— Сен черковда никоҳ ўқитасанми?— деб секин сўрайди қиз.

— Йўқ!

— Ундай бўлса, хайр!

Шундай деб, қиз тез қадам ташлаб унинг олдидан кетади.

У қизга етиб олиб, уни кўндиришга ҳаракат қила бошлайди, қиз унинг гапларига жимгина эътирозсиз қулоқ солиб, кейин дейди:

— Мен, ойм ва дадам — ҳаммамиз худога ишонадиган одамлармиз ва шу эътиқод билан ўламиз. Черковда никоҳланмаслик — бу менинг учун никоҳ эмас; бундай никоҳдан туғиладиган болалар бахтсиз бўладилар, мен буни биламан. Фақат черков никоҳига муҳаббатни ёритади, фақат ўша никоҳ бахт ва ором бағишлайди.

У қизнинг тезда рози бўла қолмаслигини аниқ билди, ўзи эса сира рози бўлмасди, албатта. Шундай қилиб, улар ажралишди; хайрлаша туриб, қиз дейди:

— Энди бир-биримизни ортиқ қийнамайлик, мен билан учрашишни ўйлама! Оҳ, бу ердан кетсанг қандай яхши бўларди-я! Мен кетолмайман, камбағалман. . .

— Бу тўғрида ҳеч нарса деёлмайман,— дейди йигит.

Ана шундан кейин иродаси кучли одамларнинг кураши бошланади; улар учрашиб туришади, албатта, ҳатто аввалгидан кўра тез-тез учрашиб туришади, деса ҳам бўлади. Бунга сабаб тобора аланга олаётган муҳаббат азобларига чидай олмай, иккиларидан бири ён берса ажаб эмас, деган умид бўлади. Уларнинг учрашувлари умидсизлик ва ғам-ҳасрат билан тугайди, у ҳар гал қиз билан учрашгандан кейин ўзини шикастланган ва ожиз ҳис қилади, қиз эса кўзларида ёш билан тавба-тазарруқ қилиш учун кетади; йигит буни билади ва назарида тепа сочи устара билан қирилган¹ одамлар қора девордек тобора баланд, кун сайин мустаҳкамроқ бўлиб бораётганга ва уларни бир-биридан абадий ажратаётганга ўхшайди.

Бир кун байрамда у шаҳар атрофидаги далада қиз билан сайр қилиб юриб, қизни қўрқитиш учун эмас, шунчаки унга эшитдириб:

¹ Католик мазҳабидаги руҳонийлар шундай қилиб юрадилар (Тарж).

— Биласанми, баъзан сени ўлдириб қўядиганга ўхшайман. . . — дейди.

Қиз индамайди.

— Гапимни эшитдингми? — деб сўрайди у.

Қиз унинг юзига мулойим тикилиб:

— Ҳа, — дейди.

У, қизнинг ўлса ҳам таслим бўлмаслигини англайди. Мана шу «ҳа» деган сўз лабидан учганга қадар у баъзан қизни қучоқлайди ва ўпади, қиз қаршилиқ кўрсатади, аммо қизнинг қаршилиги тобора сусаяверади. Шундан кейин у, бир кун эмас-бир кун қиз рози бўлади, ўшанда хотинлик қалби эътиқодидан устун келади деб ўйлайди. Аммо кейин билса, бу ғалаба эмас, қизни қулликка солиш бўлар экан, шундан сўнг у, қизда хотинлик ҳиссини қўзғашга чек қўяди.

Шу тариқа у қиз билан унинг ҳаёт ҳақидаги қоронғи тасавури доирасида юраверади, қизнинг кўз олдига қўлидан келганча маърифат чироғини ёқади, бироқ қиз кўр сингари унинг гапларига ўйчанлик билан жилмайиб қулоқ солади-ю, ишонмайди.

Бир кун қиз унга:

— Мен баъзан гапларинг тўғри бўлиши мумкин деб биламан, лекин бунини сени севганим учун шундай туюлаётгандир, деб ўйлайман. Мен ҳамма гапингга тушунаман, аммо ишонмайман, ўз эътиқодимдан кечолмайман! Сен кетсанг, сенинг ҳамма фикрларинг ўзинг билан кетди, — дейди.

Шу аҳвол қарийб икки йил давом этади ва ниҳоят қиз бетоб бўлиб ётиб қолади; йигит ишини ташлайди, ташкилот ишлари билан шуғулланмай қўяди, қарзга ботади, ўртоқлари билан учрашишдан қочиб, қизнинг уйи атрофида юради ёки каравот ёнида ўтиради ва қизнинг оташ бўлиб ёнишини, кун сайин ранги кетиб, кўзларида касаллик кароҳати тобора равшанроқ кўринаётганини кузатади.

— Менга келажак ҳақида бирор нарса гапириб бер, — дейди қиз унга.

У ҳозирги вақтда одамларни ҳалок этаётган нарсалар тўғрисида ғазаб билан бирма-бир сўзлаб беради, у ана шу нарсаларга қарши доим курашажагини, эски-туски, ифлос латталардай жоҳил одамларни ҳаётдан улоқтириб ташлаш кераклигини сўзлайди.

Қиз унинг гапларини диққат билан тинглар ва оғриқ

зўрига чидолмай қолган пайтларда унинг қўлини ушлаб, ёлворгансимон кўзларига тикилиб, гапини тўхтатар эди.

Бир кун доктор қизнинг тез авж оладиган сил касалига дучор бўлгани ва аҳволи оғирлигини йигитга гапиргандан анча кун кейин қиз ундан:

— Мен ўлар эканманми?— деб сўрайди.

У қизга жавоб бермай, кўзларини ерга тикади.

— Биламан, тез кунда ўламан,— дейди қиз.— Менга қўлингни бер.

У қизга қўлини чўзади, қиз иссиқ лаблари билан унинг қўлини ўпиб, дейди:

— Мени кечир, сенинг олдинда гуноҳкорман, хато қилдим ва сени кўп қийнадим. Улиш олдидан энди кўзим очилди, менинг эътиқодим — ўз истагим ва сенинг уқдиришларингга қарамай, тушунолмаган нарсам олдидаги ваҳима экан, холос. Бу ваҳима туғилган вақтимда қонимда бор экан! Менинг ақлим сеникига ўхшаши мумкин, лекин қалбим ўхшамасди, бошқа эди; сен ҳақлисан, мен бунини тушундим, лекин қалбим сенга қўшилолмади. . .

Бир неча кундан кейин қиз ўлади, у жон бераётган пайтда йигитнинг сочлари тамом оқариб кетади,— ўшанда у йигирма етти ёшда эди.

Яқинда йигит қизнинг яккаю ягона дугонаси, ўзининг ўқувчи қизига уйланди; ҳозир улар қабристонга кетишяпти, ҳар якшанба ўша ёққа боришиб, марҳуманинг қабри устига гуллар қўйишади.

Ҳозир у ўз ғалабасига ишонмайди, марҳума унга «сен ҳақлисан!» деб уни юпатиш учун ёлғон гапирганини у билади. Хотини ҳам шу фикрда; улар иккови марҳумани меҳр-муҳаббат билан хотирлайдилар, яхши одам ҳалокати ҳақидаги бу даҳшатли воқиа уларда қасос олиш иштиёқини кўзгаб, бирғалашиб ишлашларига сабр-матонат ва алоҳида кенг чирой бағишлаган».

. . . Қуёш нурлари остида байрам либосини кийган одамлар жилваланиб оқади, шод-хуррам овозлар бу оқимга жўр бўлади, болалар қийқиришади, кулишади; албатта ҳамма ҳам қувноқ, хурсанд эмас, балки кўп одамларнинг қалби оғир қайғудан қаттиқ қисилган, кўп ақлли одамлар қарама-қаршилиқлар гирдобидида қийналиб, азоб чеккан, лекин, барибир ҳаммамиз озодлик сари, эркинлик сари бормоқдамиз!

Қанчалик иноқ бўлсак, шунчалик тез борамиз!

Оналар ҳақида ҳар қанча гапирса арзийди.

Шаҳарни совут кийган душманлар бир неча ҳафталан буён ҳалқадек ўраб олган эди; кечалари гулханлар ёқалар, ўтнинг сон-саноксиз кўзлари қоп-қоронғи зулмат ичидан шаҳар деворларига тикилар ва бировнинг бахтсизлигидан қаҳқаҳлаб кулгандек ловиллар ва хавф-хатардан дарак бериб, шаҳар аҳолисини қайғу-аламга соларди.

Шаҳар деворларидан қараганда, ёв ҳалқаси тобора сиқиб келаётгани, гулхан атрофида душманларнинг қора кўланкалари липиллаётгани кўринарди; тўқ отларнинг кишнаши, яроғ-аслаҳаларнинг жаранглаши, қаҳқаҳа ғалабасига ишонган одамларнинг шўх ашулалари эшитиларди. Душманнинг кулгиси ва қўшиғини эшитишдан бадтар азоб борми?

Шаҳарни сув билан таъминлайдиган ҳамма наҳрларни душман ўликлар билан тўлдирди, шаҳар атрофидаги токзорларни ёндириб юборди, экинларни пайхон қилди, боғларни яксон этди, тўрт томони очиқ қолган шаҳар устига ёв ҳар куни тўп ва пилта милтиқлардан чўян ва кўрғошин ёғдирар эди.

Шаҳарнинг тор кўчаларида жангларда силласи қуриган оч солдатлар қовоқларини солиб юрардилар; уйларнинг деразаларидан ярадорларнинг инграши, алаҳлаб бақиришлари, хотинларнинг тоат-ибодатлари ва болаларнинг йиғиси эшитилади. Одамлар шивирлаб сўзлар, бир-бирларининг сўзларини тўхтатиб, ёв бостириб келаётгани йўқми, деб диққат билан қулоқ соларди.

Кеч кириб, ҳамма ёққа жимлик чўккач, йиғи ва фарёдлар кучайганда, йироқдаги даралардан кўкимтир қора булутлар кўтарилиб, ёв лагерини қоплаб, ярим хароба ҳолдаги деворлар сари босиб келганда, қилич зарбаси билан кесилган қалқон каби ой тоғ чўққилари устида пайдо бўлганда ҳаёт айниқса чидаб бўлмас даражада оғир бўлиб кетарди.

Оғир меҳнат ва очликдан тинқаси қуриган одамлар ҳеч кимдан мадад кутмай, кун сайин умидсизланиб, ана шу ойга, тоғларнинг ўткир чўққиларига, қорайиб кўринган дараларга ва шовқин-суронли душман қароргоҳига ваҳима билан боқардилар — буларнинг ҳаммаси одам-

ларга ўлимдан дарак берарди, уларни юпатадиган бирон-та ёруғ юлдуз кўринмас эди.

Уйларда чироғ ёқишдан қўрқардилар, кўчалар қоп-қоронғи — зулмат, шундай тунда, гўё дарё тубида сузиб юрган балиқдек қора плашчга ўранган бир аёл кўзга ча-линиб қолади.

Уни кўрган одамлар бир-бирларидан сўрадилар:

— Шу хотинми?

— Шу хотин!

Шундан сўнг улар дарвозалар орқасига беркинар ёки бошларини қуйи солиб, унинг ёнидан индамай ўтиб кетарди. Патруль бошлиқлари эса уни жиддий равишда огоҳ-лантирардилар:

— Яна кўчага чиқдингизми Марианна она? Эҳтиёт бўлинг, сизни ўлдириб қўйишлари мумкин, кейин айбдорни ҳеч ким қидириб ҳам ўтирмайди. . .

Аёл қаддини ростлаб, кутиб турар, патруль эса журъат этолмай ёки унга қўл кўтаришдан ҳазар қилиб ёнидан ўтиб кетарди; қуролли кишилар мурдани четлаб ўт-гандек ўтиб кетишар, у эса зулмат ичида ёлғиз ўзи қолиб, йўлга тушар, худди шаҳар бошига тушган бахтсизлик тимсолидек, сўзсиз, индамай кўчадан кўчага ўтиб, қаёқ-қадир борар, атрофида эшитилган қайғу садолари: ин-граш, йиғи, тоат-ибодат ва ғалабадан умидлари узил-ган солдатларнинг дағал овозлари унга эргашиб, таъқиб этиб юрарди.

Ватанпарвар она ўз ватани ва фарзанди ҳақида ўй-ларди; шаҳарни вайрон қилганларнинг бошлиғи унинг шўх, хушрўй ва шафқатсиз ўғли эди; яқиндагина у ўз ўғлига ватанимга қилган қиммат баҳо совғам, ўз ватан-дошларимга ёрдам берувчи паҳлавоним деб қарар ва фахрланар эди, чунки онанинг ўзи ҳам шу шаҳарда ту-ғилган, фарзандини ҳам шу ерда вояга етказган эди. Унинг қалби қадим замонлардан қолган шу тошлар би-лан, ота-боболари бино этган тош иморатлар ва деворлар билан, қон-қариндошларининг суяклари кўмилган ер би-лан, одамларнинг афсоналари, қўшиқлари, орзу-умидла-ри билан чамбарчас боғланган эди. Мана шу қалб, шу юрак ўзига энг яқин кишини йўқотиб, йиғларди: қалб бир тарози эди-ю, аммо фарзандга бўлган муҳаббати билан ватанга бўлган муҳаббатни ўлчаб, қайси бирининг оғирлигини билолмасди.

Шу кўйда у кечалари кўчаларда юриб чиқарди, кўп

одамлар уни танитай, қоп-қора қиёфасини кўриб, устимизга келаятган ажал тимсоли деб қўрқишар, хоиннинг онаси эканини билгач, ўзларини ундан четга оларди.

Бир кун у шаҳар девори ёнидаги хилват жойда бошқа бир аёлни кўриб қолди: у хотин ўлик ёнида тиз чўкиб тошдай қотиб турар, ҳаракатсиз, қайғули юзини юлдузларга тикиб, ибодат қилар, девор устида, аёлнинг тепасида қоровуллар аста-секин гаплашар, уларнинг яроғ-аслаҳалари тош девор қирраларига тегиб жаранглар эди.

Хоиннинг онаси сўрайди:

— Эрингми?

— Йўқ.

— Инингми?

— Ўғлим. Эрим ўн уч кун аввал ўлдирилган, бу ўғлим — бугун ўлдирилди.

Шундай деб, ҳалок бўлган фарзанднинг онаси тик турди-да, тақдирга тан бериб, дейди:

— Ҳаммасини биби Марям кўриб турибди, ҳаммаси ўзига аён, мен ундан миннатдорман.

— Нима учун? — деб сўрайди биринчи аёл. Иккинчиси унга дейди:

— Энди, ўғлим ватан учун ҳалоллик билан курашиб шаҳид бўлгандан кейин очиқ айтаманки, мен доим ваҳимда юрардим: у енгилтак, ўйин-кулгини яхши кўрарди, шунинг учун ҳам, худо ва инсон душмани, ёвларнинг бошлиғи Марианнанинг ўғли сингари у ҳам ўз ватанига хиёнат қилмасайди, деб қўрқардим, лаънат у хоинга, лаънат уни туққан онага! . .

Марианна юзларини беркитиб, нари кетади, эрталаб шаҳар ҳимоячиларининг олдига келиб, дейди:

— Ўғлим сизларга душман бўлгани учун ё мени ўлдириллар, ё дарвозани очиб беринлар, мен унинг ёнига кетайин. . . — Улар жавоб берадилар:

— Сен инсонсан, ватанни азиз билишинг керак; ўғлинг бизга қанчалик душман бўлса, сенга ҳам шунчалик душман.

— Мен онаман, уни севаман, шундай бўлиб чиққани учун мен ўзимни гуноҳкор деб биламан.

Шу гапдан кейин улар аёлни нима қилиш ҳақида маслаҳатлашиб, унга бундай жавоб берадилар:

— Ҳақиқатни айтганда, ўғлинг гуноҳи учун сени ўлдиролмаимиз, бу даҳшатли жиноятни унга сен ўргатма-

ганингни биламиз, сен қандай изтироб чекишингни ҳам фаҳмлаймиз. Аммо сен шаҳарга гаров сифатида ҳам керак эмас, чунки ўғлинг ғамингни емайди, фикримизча, у шайтон сени унутиб юборган, агар сен шунга яраша бирор гуноҳ қилган бўлсанг, бу сенга катта жазо! Бу жазо, фикримизча, ўлимдан ҳам даҳшатлироқдир!

— Шундай! — дейди аёл. — Бу ўлимдан ҳам даҳшатлироқ.

Улар аёлга дарвозани очиб, уни шаҳардан чиқариб юбордилар ва ўғли тўккан қон билан мўл суғорилган жонажон тупроқни босиб боришини анча вақтгача девордан кузатиб турадилар. У, оёғини ердан зўрға узиб аста юриб борар, шаҳар ҳимоячиларининг жасадларига таъзим қилар, пачақланган яроғ-аслаҳаларни нафратланиб оёғи билан четга итариб ташларди, — оналар ҳужум қуролларини ёмон кўрадилар, улар фақат ҳаётни ҳимоя қилувчи қуролларни тан оладилар.

У гўё плашчи ичида сув тўла пиёла олиб кетаётганга ва сувни тўкиб юборишдан хавотирланиб бораётганга ўхшарди. Узоқлашган сари у кичикроқ кўринар, девор устида қараб турувчиларга эса, аёл билан бирга, уларнинг бутун хафаликлари ва умидсизликлари ғойиб бўлаётгандек туюларди.

Аёлнинг ярим йўлга бориб тўхтаганини ва бошидан плашчини олиб ташлаб, шаҳарга узоқ вақт қараб қолганини кўрдилар, душман қароргоҳидагилар майдон ўртасида тўхтаб қолган ёлғиз аёлни кўриб қолишди. Аёл сингари қора кийим кийган кишилар аста-секин, эҳтиёт билан унга яқин келишди.

Аёл ёнига келиб: кимсан, қаёққа кетаётирсан? — деб сўрашади.

— Сизларнинг сардорингиз менинг ўғлим бўлади, — дейди аёл. Бу жавобни эшитган солдатларнинг биронтаси ҳам бунга шубҳа қилмайди. Солдатлар аёл билан ёнма-ён кета туриб, унинг ўғлининг ақлли ва мард эканини мақтаб сўзлайдилар, у эса бошини ғурур билан баланд кўтариб, уларнинг сўзларини тингларкан, бунга таажжубланмайди, чунки унинг ўғли шундай бўлиши ҳам керак эди!

Ниҳоят у, туғишидан тўққиз ой илгари ҳам уни билган, бир дақиқа ҳам қалбидан нари ҳис этмаган одами ҳузурига келди. Аёл олдида ипак ва бахмалларга буланган, аслаҳалари қиммат баҳо тошлар билан безатилган

ўғли турарди. Ўғлининг туриш-турмуши кўнгилдагидек эди; у ўғлини худди шу тахлитда — бадавлат, машҳур ва сеvimли қиёфада кўп марта тушида кўрган эди.

— Она!— дейди у онасининг кўлидан ўпиб.— Сен менинг олдимга келибсан, демак мақсадимни англабсан, энди эртагаёқ бу лаънати шаҳарни ишғол этаман!

— Ўзинг туғилиб ўсган шаҳарни-я?— деб эслатиб кўяди она.

Ўз муваффақиятларидан маст бўлган, бундан ҳам зиёда шуҳрат ортдириш орзусида эс-ҳушини йўқотган ўғил, ёшликнинг телба жўшқинлиги билан дейди:

— Мен одамларни ҳайратга солиш учун дунёга келганман! Мен сен туфайли бу шаҳарни вайрон қилмай турган эдим, у оёғимга кирган тикан каби шуҳрат томон тез юришимга халал беряпти. Энди эса, эртагаёқ бу ўжарлар маконини вайрон қилиб ташлайман!

— Бу маконнинг ҳар бир тоши сени ёшлигингдан билди ва эслаб келади-ку,— дейди онаси.

— Тошлар — соқов, инсон уларни гапиришга мажбур этади,— тоғу тошлар менинг шуҳратимни мадҳ этсин, мен шуни истайман!

— Инсонларчи?— деб сўрайди она.

— Ҳо, уларни унутмайман, она! Улар менга керак, чунки, қаҳрамонлар фақат инсонлар хотирида абадий яшайдилар!

Она дейди:

— Улимни енгиб, ҳаётни барпо этувчиларгина қаҳрамон бўла оладилар..

— Йўқ!— деб эътироз билдиради ўғли.— Шаҳарлар барпо этувчилар билан бир қаторда уларни хароб этувчилар ҳам машҳурдирлар. Ўзинг ўйла, Римни Эней ё Рамул қурган,— бунини аниқ билмаймиз, аммо бу шаҳарни вайрон қилган Аларих ва бошқа қаҳрамонларнинг номи ҳаммага аниқ маълум..

— Ҳамма номлар унутилган, аммо бу шаҳар барқарор,— деб эслатади она.

Шу зайлда у онаси билан қуёш ботгунча сўзлашади; она ўғлининг телба сўзларини тобора камроқ бўлади, унинг мағрур боши эса борган сайин қуйи тушаверади.

Она — яратувчи, она — ҳимоя қилувчи зот, унинг ҳузурида барбод этиш тўғрисида сўзлаш — унга қарши чиқиш деган сўз, аммо ўғил бунини тушунмас ва унинг ҳаёти мазмунини инкор этар эди.

Она ҳамма вақт ўлимга қарши туради; юртга ўлим келтирувчиларни оналар ёмон кўрадилар ва душман билладилар, аммо қалбни музлатувчи совуқ шуҳрат билан кўр бўлган ўғил буни билмасди.

Шунингдек, гап она ўзи яратган ва ҳимоя қилган ҳаёт устида борганда, она доно, шер каби довюрак ва шафқатсиз бўлишини ҳам ўғли фаҳмламасди.

Она букчайиб ўтирарди. Сардорнинг муҳташам чодирининг очиқ эшигидан шаҳар кўриниб турарди: у шу шаҳарда ҳомиланинг дастлабки севинчини туйган ва хозир шу шаҳарни вайрон этмоқчи бўлаётган болани туғишнинг азобли тўлғоқларини бошидан кечирган эди.

Қуёшнинг алвон нурлари шаҳар девори ва минораларини қип-қизил қонга бўяди, дераза ойналари ваҳимали равишда ялтирарди, бутун шаҳар ярадор бўлиб, юзлаб жароҳатлардан қизил ҳаёт шарбати оқаётгандек туюларди. Вақт ўтиб борарди, шаҳар мурда сингари қорая бошлади ва ўлик тепасига ёқилган шамлардек шаҳар устида юлдузлар милтиллаб қолди.

Она душман диққатини жалб этишдан қўрқиб, чирор ёқилмаган уйларни, сасиган мурдалар ҳиди келиб турган қоронғи кўчаларда ўз ажалини кутиб турувчи кишиларнинг шивирлаб гапиришларини, ҳамма нарсани ва ҳаммани кўриб турар эди. Таниш жонажон шаҳар кўз олдидан ҳеч нари кетмас, сукут ичида унинг ҳукмини кутарди, у ўзини шаҳардаги барча кишиларнинг онаси деб сезарди.

Тоғларнинг қоронғи чўққиларидан водийга булут туша бошлади, улар худди қанотли отлар сингари ҳалокатга маҳкум этилган шаҳар устига бостириб борарди.

— Тун қоронғи бўлиб турса, балки шу кеча шаҳарга ҳужум қилармиз. Кўзга офтоб тушиб турганда ва қуроласлаҳалар ялтираши кўзни қамаштирганда одам ўлдириб ноқулай бўлади, чунки бундай пайтда қўл адашди, — дейди ўғли қиличини кўздан кечириб.

Она унга дейди:

— Бери кел, бошингни кўкрагимга қўйиб, ёшлигингда қандай шўх ва қувноқ бўлганингни, ҳамма сени яхши кўриб, эркалашини эслаб, дамингни ол. . .

Ўғли кўнади, онасининг тиззасига бош қўйиб, кўзларини юмади-да, дейди:

— Мен фақат шуҳратни ва мендай ўғилни туққанинг учун сени яхши кўраман.

— Хотинларни-чи?— деб сўрайди она унга энгашиб.

— Хотинлар жуда кўп, ҳаддан ортиқ ширинликдек тез жонга тегади.

Она сўнгги марта сўрайди:

— Фарзанд кўриш орзуси йўқми сенда?

— Нима кераги бор? Уларни бировлар ўлдирсин учунми? Менга ўхшаш биров уларни ўлдирса, мен азоб чекаман, улар учун қасос оламан деганимда, қариб, кучсиз бўлиб қоламан.

— Сен гўзал, аммо чакмоқ каби самарасизсан,— дейди она чуқур нафас олиб.

Ўғил жилмайиб, дейди:

— Ҳа, чақмоқ каби...

Шундай деб, у онасининг кўксига бошини қўяди-да, гўдак сингари уйқуга кетади.

Шунда она ўғлининг устига қора плашчини ёпиб, унинг юрагига пичоқ санчади, ўғли бир сесканади-ю, шу заҳоти жон беради,— она ўз фарзандининг юраги қаердалигини яхши билар эди-да. Кейин ҳайратда қолган соқчилар оёғи остига ўғлининг жасадини ташлайди-да, шаҳар томонга қараб, дейди:

— Инсонман, ватан учун қўлимдан келганини қилдим; онаман, ўз фарзандим ёнида қоламан! Энди бошқа фарзанд кўришдан ожизман, ҳаётим ҳеч кимга керак эмас.

Она шундай деб, яна ўша пичоқни, фарзанд қони — ўз қони билан ҳали илиқ турган пичоқни дадил ўз кўксига санчади, пичоқ бу сафар ҳам юракни адашмай топади — оғриқ қалбни топиш қийин эмас эди.

* * *

Чигирткалар чириллайди.

Гўё зайтун дарахтининг қуюқ баргларига минглаб сим торлар тортилган, шамол қаттиқ баргларни тебратади, баргларнинг торларга аста, дам-бадам тегаверишидан ҳаво иссиқ, маст қилувчи куйга тўлади. Бу ҳали музика эмас, лекин кўринмас қўллар юзлаб арфаларни созлаётганга ўхшайди, шунинг учун киши дам ўтмай сукунат чўкишини, ундан кейин қуёшга, кўкка ва денгизга аталган зўр гимн янграшини диққат билан кутади.

Шамол эсади, дарахтлар учларини силкитиб, тоғдан денгизга томон келаётгандек тебранади. Қирғоқдаги харсангларга тўлқинлар бир маромда ва бўғиқ овоз билан урилади; денгиз бети оппоқ жонли нуқталарга тўла, гўё унинг мовий сатҳига беҳисоб қушлар галаси қўнган, улар бир тарафга сузишяпти, денгиз тубига шўнғиб ғойиб бўлишади-да, яна қайта юзага чиқишади ва қулоққа чалинар-чалинмас чирқиллашади. Гўё буларни ўз орқаларидан эргаштириб кетаётгандек уфқда уч қатор елканларини баланд кўтарган икки кема чайқалиб туради, улар ҳам кул ранг қушларга ўхшайди; буларнинг барчаси — эски унутилаёзган тушни эслатади — ҳаётга ўхшамайди.

— Кечаси қаттиқ шамол туради!— дейди кекса балиқчи, чақир тошли чоғроқ пляжда, харсанглар кўланкасида ўтириб.

Тўлқинлар тошлоққа малла, зангор ва тилла ранг хушбўй денгиз ўтларини чиқариб ташлаган; ўтлар қуёшда ва иссиқ тошлоқда сўлган, намакоп тамли ҳаво нордон иод ҳидига қоришган. Жингалак тўлқинлар биринкетин пляж томон чопқиллашади.

Балиқчи чол қушга ўхшайди — унинг юзи бир сиқимгина, қирғий бурун ва қорамтир халтум-халтум қовоғи тагида кўринмай кетган, эҳтимол ўткир кўзлари юмалоқ. Қўлларининг панжалари чангаксимон, сушт ва қуруқшаб қолган.

— Ярим аср муқаддам, синьор,— дейди чол тўлқин ва чигирткаларнинг чириллашига монанд товушда,— худди шу бугунгидай завқли ва шовқинли, ҳамма куладиган ва қўшиқ айтадиган кун эди. Дадам қирқда, мен ўн олти ёшда эдим. Ошиқу беқарор бўлган пайтларим, ўн олти ёшда ҳар ким шундай бўлади, айниқса офтоб тепангда қиздириб турганда.

— «Гвидо, пецциони тутгани борамиз»— деди отам; пецциони, синьор, пушти ранг қанотли нозик ва мазали балиқ, уни маржон балиқ ҳам дейишади, чунки маржонлар бўлган жойда, жуда чуқурда яшайди. Уни лапгар ташлаб қўйиб, оғир чўкдиргичли қалмоқ билан тутишади. Чиройли балиқ.

— Биз овимиз ўнг келишидан бошқа ҳеч нарсани ўйламай жўнадик. Дадам бақувват киши, тажрибали балиқчи эди, аммо шундан сал илгари у ётиб турган,—

кўкрак оғриқ, боддан панжалари майнишиб қолган эдч, бу — балиқчиларнинг касали.

— Манави, бизни денгизга аста ундаб, қирғоқдан мулойим эсаётган шамол бор-ку, бу ўта маккор, қаҳрли шамол,— денгизда у сездирмай келади-да, сиз уни ҳақорат қилгандай, устингизга бирдан ташланади. Қайиғингиз ўша заҳоти лангардан узилади-ю, шамолда учадди, баъзан тўнтарилиб тушади, сиз бўлсангиз сувда қоласиз. Бу бир дақиқа ичида содир бўлади, сўкинишга ёки калима келтиришга ҳам тилингиз келмай қолади, сизни бўлса чирпирак қилиб айлантиради, узоқларга оқизади. Қароқчи ҳам бу шамолдан кўра инсофли. Аслида-ку, одамлар табиат ҳодисаларига қараганда инсофли-я.

— Ҳа, бу шамол бизни қирғоқдан тўрт километр нарида урди, кўриб турибсиз-ку, жуда яқин жойда, тўсатдан бир кўрқоқ, олчоқдек тушириб қолди.

— «Гвидо!— деди отам майиб қўллари билан эшкакка ёпишиб.— Ҳушёр бўл, Гвидо! Якорни кўтар!»

— Якорни кўтараётганимда дадамнинг кўкрагига эшкак қаттиқ урилди — унинг қўлидан эшкак чиқиб кетди — дадам қайиқнинг ичига беҳуш йиқилди. Ердамлашишга фурсат бўлмади, секунд сайин бизни ағдариши мумкин эди. Олдинига ҳамма нарса жуда тез қилинди: мен эшкакка ўтирганимда сув тўзонига кўмилиб, қаёққа қадир оқмоқда эдик, шамол тўлқинларнинг уч-учини узиб олиб, худди попга ўхшаб, зўр ҳафсала билан бизга сув сепар,— лекин сепганда ҳам бизни гуноҳдан тозалаш учун эмас, албатта.

— «Бу жуда жиддий, ўғлим!— деди дадам ҳушига келгач, қирғоқ томонга боқиб.— Бу анчага чўзилади, чироғим».

— Одам ёшлигида хавф-хатардан унча кўрқмайди, мен эшкак эшишга ҳаракат қилдим, сувда бу шамол — ёвуз иблиснинг дами — сизга мулойимлик билан минглаб гўр кавлаб, ҳеч қандай чиқим-харажатсиз жаназа ўқиб турган хавфли пайтда нима қилиш зарур бўлса, барини қилдим.

— «Жим ўтир, Гвидо,— деди дадам, жилмайиб ва бошидан сувни силкитди.— Денгизни гугурт чўпи билан чуқилашдан нима фойда? Кучингни асра, бўлмаса уйда сенинг қайтишингга кўз тутаётганларнинг умиди бекор кетади».

Зангор тўлқинлар бизнинг қайиғимизни ёш болалар тўп ўйнаганидай иргитиб ўйнашади, қайиқ четларидан мўралашади, тепамизга чиқиб, гувиллайди, биз чуқур ғорларга ағанаймиз, оппоқ чўққиларга кўтариламиз — қирғоқ эса борган сари биздан қочади ва у ҳам бизнинг қайиғимиздек ўйин тушади. Шунда дадам менга деди:

— «Сен, балки эсон-омон қайтарсан, мен — қайтмайман! Қулоқ сол, мен сенга балиқ ҳамда иш тўғрисида гапирмоқчиман. . .»

— Шундай қилиб, у менга ҳар хил балиқларнинг одати — уларни қачон ва қандай қилиб ушлаш қулай экани тўғрисида нима билса барини сўзлаб берди.

— Аҳволимиз чатоқ эканига кўзим етгач: «Қалима келтирсакмикан, дада?»— деб маслаҳат солдим, биз ҳамма томондан тишларини иржайтириб турган итлар галаси ўртасида қолган бир жуфт қуёнга ўхшардик.

— «Худойи таоло ўзи кўриб турибди!— деди у.— Қуруқликда яшашга яратилган одамлар денгизда ҳалок бўлаётгани, улардан биттаси қутулишига кўзи етмай билганларини ўғлига васият қилиб қолдиришга мажбур бўлаётгани — бари унга аён. Иш — ерга ҳам, инсонга ҳам зарур — буни ҳам худо билади. . .»

— Шундай қилиб, дадам иш тўғрисида нима билса барини айтиб бўлиб, одамлар билан иноқ бўлиш ҳақида сўзлай бошлади.

— «Ҳозир менга насиҳат қилиш пайtimi? — дедим.— Қуруқликда эканингда қилмовдинг!»

— «Қуруқликда ажалнинг бунчалик яқин эканини сезмагандим».

— Шамол йиртқич ҳайвондай увиллар, тўлқинлар шовиллар — менинг эшитишим учун дадам қичқириши керак эди, у қичқиради ҳам:

— «Сен ҳамма вақт ўзингни ўзингдан яхши киши йўқдек ва сендан ёмон киши йўқдек тута бил,— энг тўғриси шу! Дворян ва балиқчи, руҳоний ва солдат — бари бир тан, этдан суякни ажратиб бўлмаганидек сен ҳам ўша тананинг керакли аъзосисан. Инсон боласига муомала қиладиган бўлсанг унда фазилатидан кўра разолати кўпроқ деб ўйлай кўрма,— унинг фазилати кўп деб бил — аслида ҳам шундай! Одамлардан нима изласанг шуни топасан».

— Албатта, бу сўзлар бир вақтнинг ичида эмас, ҳа-лиги, команда берилганга ўхшаш айтилди: ахир бизни шамол тўлқиндан тўлқинга, дам пастга, дам юқорига отар, бу сўзларни сув тўзони ичида эшитардим. Менга етмасданоқ кўп сўзларни шамол учириб кетарди, анчаси-га тушунмасдим — уқадиган пайтми, синьор, ҳар бир ми-нутда ўлим хавфи бор-ку! Қаттиқ қўрқдим, денгизнинг бунчалик қутуришини биринчи бор кўришим, ўзимни ни-ҳоятда ожиз ҳис этардим. У дамларни эсласам хотирим-да шу қадар аниқ сақланган ўшандай таассурот олди-ҳам, кейин ҳам қолмаганини англайман.

— Ҳамон отам кўз олдимда: у қайиқ ичида касал қўлларини ёзиб, панжалари билан қайиқ четига ёпишиб ўтирган эди, шляпаси бошидан учиб кетган, тўлқинлар гоҳ ўнг томонидан, гоҳ чап томонидан бошига ва елка-сига ташланар, олдидан ва орқасидан келиб урилар, у бошини силкитади, пишқиради ва дам-бадам менга қз-раб қичқиради. Ивиб, кичкина бўлиб қолди, кўзлари қўрққанидан олазарак бўлиб кетди, эҳтимол қўрққани-дан эмасдир, оғриқдан шундай бўлгандир. Мен оғриқ-дандир деб ўйлайман.

— «Тингла!— деб бақирди менга,— ҳей, эшитяп-санми?»

Баъзан жавоб қайтариб қўярдим:

— «Эшитяпман!»

— «Эсингда тут!— Яхшилик фақат инсон боласидан қайтади».

— «Хўп!»— дердим.

— У қуруқликда ҳеч қачон мен билан бундай гаплаш-маган эди. Хушчақчақ, хушмуомала эди, лекин у менга масхараомуз ва ишонмай қарагандай, мени ёш бола фаҳмлагандай туюларди. Баъзан шунга хафа бўлар-дим — ёшлик иззати нафси койирди.

— Унинг қичқиришлари менинг қўрқувимни жилов-лар, эҳтимол шунинг учун бари эсимда қолган бўлса.

Балиқчи чол жим бўлиб қолди, оппоқ денгизга қз-ради, жилмайди ва кўзини қисиб деди:

— Одамларга зеҳн солиб юриб, шундай қарорга кел-дим, синьор, эсда тутмоқ — билиш билан баравар экан, қанча кўп билсанг, яхшиликни ўшанча кўп кўрар экан-сан,— ишонаверинг, оламнинг иши шундай экан.

— Хўш, шундай қилиб унинг менга азиз ҳўл юзи ва олазарак кўзлари эсимда. У менга жиддий, меҳр билан

тикилди, шу куни ўлмаслигимни унинг кўзларидан пайқаб олдим. Қўрқдим, аммо ўлмаслигини билардим.

— Бизни ағдариб ташлади. Мана — иккимиз ҳам қайнаётган, кўпираётган сув ичидамиз. У бизнинг кўзларимизни қамаштиради, тўлқинлар баданларимизни иргитади, қайиқнинг қорнидаги қиррасига уради. Биз аввалданоқ денгизнинг саёз жойига олиб бориш мумкин бўлган нарсаларнинг ҳаммасини олганмиз, қўлларимизда арқон, куч-қувватимиз борича қайиғимиздан ажрамасликка ҳаракат қиламиз, аммо сувда чидаб туриш оғир. Бир неча бор гоҳ у, гоҳ мен қайиқнинг қорнидаги қиррасига урилдик ва шу заҳоти ювиб туширилдик. Ёмони шуки, бошимиз айланарди, гаранг бўлиб қолдик, кўзимиз кўрмайди — кўз ва қулоқларимизга сув тўлган, кўп сув ютардик.

— Бу узоққа чўзилди — етти соатча давом этди, кейин шамол бирдан ўзгарди, қирғоққа қуйилиб оқди, бизни ҳам қуруқликка кўтара чопди. Буни кўриб мен қувониб:

— «Хушёр бўл!»— деб бақирдим.

— Дадам ҳам алланима деб қичқирди, унинг гапидан фақат бир сўзинигина англай олдим:

— «Мажақлайди...»

— У харсанг тошларни ўйлаган экан, улар узоқда бўлгани учун ҳам мен унинг гапига ишонмадим. Бирок у денгизнинг тилини мендан яхшироқ билар эди,— биз тоғдай тўлқинлар ичида, анчагина саваланган, дармондан кетган ва тилдан қолган бир ҳолатда, боқувчимиз денгизга ёпишиб, шиллиқ қуртлардай оқиб келардик. Бу узоққа чўзилди, лекин қирғоқдаги қора гунгурт тоғлар кўриниши ҳамон — ҳамма нарса ақл бовар қилмайдиган даражада тезлашиб кетди. Улар бизга томон чайқалиб яқинлаша бошлади, бизнинг тепамизга босиб тушаётгандай бўлиб, сувга томон эгиларди,— яна, яна, оппоқ тўлқинлар таналаримизни улоқтиради, қайиғимиз этик пошнаси тагида чақилган ёнғоқдай қирсиллади, мен ундан ажраб қолдим, қояларнинг пичоқдай ўткир эгрибугри қора қовурғалари кўзимга чалинади, мендан анча юқорида дадамнинг бошига кўзим тушади, сўнгра дадамни шу иблислар чангалида кўрдим. Уни бели сичган, боши ёрилган ҳолда икки соатлардан сўнг тутишди. Бошидаги яраси жуда катта, миясининг бир қисми ювлиб кетган эди, аммо худди мрамор ёки қон теккан кўпикка

Ўхшаш кул ранг, қизил томирчалар билан ўралган яра ўрнидан кўриниб турган мия парчаси эсимда қолган. У жуда ёмон мажақланган, ҳамма ёғи синиқ, лекин юзи топ-тоза, хотиржам кўзлари ҳам бутун, қаттиқ юмилган эди.

— Менми? Ҳа, мен ҳам анчагина янчилган эдим. Қирғоққа мени беҳуш тортиб чиқаришди. Бизни денгиз тўлқинлари қуруқликдаги Амальфи деган ёт қишлоққа элтиб ташлаган эди, албатта, у ерда ҳам ўз одамларимиз — улар ҳам балиқчилар, бунақа ҳодисалар уларни ажаблантирмайди, лекин кўнгилларини юмшатади, хавф-хатарда яшайдиган одамлар ҳамма вақт раҳмдил бўлади!

— Уйлашимча, дадам тўғрисида дилимдагининг барини айта олмадим, уларни, ахир, эллик бир йилдан бери кўнглимда асраб юрибман-а, шунинг ўзиёқ алоҳида сўзларни, ҳатто қўшиққа қўшишни талаб қилар, аммо биз мўмин бандалармиз, балиқдаймиз, истаганимизча чиройли гапира олмаймиз! Дилингдаги кўпгина ҳис этган, билганларинг доимо тилингга келавермайди.

— Бу ерда ҳамма гап шундаки, дадам вақти-соати яқин қолганини билиб туриб қўрқмади, мени — ўз ўғлини унутмади, нимаики муҳим деб билганларининг барини менга айтиб қолдиришга куч ва вақт топа олди. Олтмиш етти йил умр кўрдим ва айтишим мумкинки, қулоғимга қуйганларининг бари — тўғри!

Чол қачонлардир ранги қизил бўлган, энди кўнғир рангга кирган тўр қалпоғини олиб, ундан трубкасини суғурди-да, тақир, бронза тусли бошини эгиб, қаттиқ гапирди.

— Бари тўғри, азизим синьор! Одамлар, қандай қиёфада кўришни хоҳласангиз улар ўшандай, уларга очиқ чехра билан боқинг-а, ўзингиз ҳам хурсанд бўласиз, улар ҳам! Бу жуда оддий нарса.

Шамол борган сари кучаярди, тўлқинлар янада баландга кўтарилар, ўткирлашар, оппоқ бўла борар эди; денгизда тўсатдан қушлар пайдо бўлиб қолди, улар борган сари тезроқ қанот қоқиб, узоқ жойларга учиб кетмоқда, уч қатор елканли икки кема эса мовий уфқ чироғидан нарида ғойиб бўлди.

Оролнинг тик қирғоқлари тўлқинлардан кўпирган, кўм-кўк сув қутуриб шовиллайди, чигирткалар ҳам тинмай қаттиқ чириллайди.

Эски токнинг йўгон занглари орасига яширинган оқ уйнинг шундоққина эшиги олдида, гул печак ва майда-майда хитой гуллари чирмашиб кетган шу занглар бос-тирмаси соясида, стол атрофида бир графин винони қуйиб бўёқчи Винченцо ҳамда слесарь Джиованни ўтирибди. Бўёқчи — кичкинагина, қоқ суяк, қора киши; унинг тим қора кўзларида хаёлкашнинг мулойим табассуми йилтираб кўринади; унинг устки лаби ва ёноқлари қириб олинганидан кўкариб турса ҳам, бу табассумдан юзи болаларникидай бачкана кўринади. Оғзи қизларникидек кичкина, чиройли, панжалари узун, у тетик бармоқлари билан сариягул ғунчасини айлантирар ва уни шишган лабларига босиб, кўзларини юмади.

— Эҳтимол — мен билмасман — эҳтимол! — дейди у секингина, чаккалари сиқиқ бошини чайқаб, шунда унинг малла ранг соч толалари кенг пешонасига тушади.

— Ҳа, рост! Шимолга борган сари, одамлар саботлироқ, — деб тасдиқлайди боши катта, елкаси кенг, қора сочи жингалак Джиованни; унинг юзи қизил мис рангида, бурни қуёш таптида куйган ва жонсиз терининг оқ пўстлоқлари қоплаган; кўзлари катта-катта, ҳўкиз кўзларисимон ёқимли, ўнг қўлининг бошмолдоғи йўқ. Унинг гапи ёғ босган ва темир чанглари ўтириб қолган қўлларининг ҳаракати сингари секин. Джиованни тирноқлари синиқ қора бармоқлари билан вино стаканини қисиб, йўгон овоз билан сўзини давом эттирди:

— Милан, Туринг — янги одамлар, янги ақл бунёдга келадиган ажойиб устахоналардир! Бироз сабр қил, кўрасан — ер юзи мусаффо ва маънодор бўлиб қолади.

— Ҳа! — деди кичик жуссали бўёқчи, стаканни кўтариб ва виносига қуёш шуъласини тушириб, куйлади:

Оҳ, замонамиз тонгида ер қайноқ эди!
Биз вояга етганда ер бўлди совуқ!

— Шимолга яқин борган сари, иш яхши бўлаверади, даяпман... французлар ҳозир бизлардай такасалтанг умр кўришмайди, ундан нари немислар, оқибат русларни ол, — асл одамлар!

— Ҳа!

Ҳуқуқсизлар, озодлик ва ҳаётни қўлдан бериб қўйиш хавфи остида улар оламшумул иш қилишди — уларнинг шарофати билан бутун шарқ ҳаёт сари отланди.

— Мардлар мамлакати,— деди бўёқчи бошини эгиб.— Ушалар билан бирга яшасам дейман...

— Сен-а?— деб хитоб қилди слесарь, кафтининг ёни билан тиззасига уриб.— Бир ҳафта ўтар-ўтмас у ерда бир парча музга айланарсан дейман!

Иккови ҳам қотиб қулишди.

Атрофларида кўк ва олтиндай сариқ гуллар барқ урар, осмондан қуёш ҳовуч-ҳовуч нур сепар, зилол шиша графин ва стаканлар ичидаги вино чўғдай товланар, узоқ-узоқлардан денгизнинг ипақдай майин садоси эшитилар эди.

— Шундай, меҳрибоним Винченцо,— дейди слесарь, оғзи қулоғига етиб жилмаяркан,— менинг қаандай қилиб социалист бўлганимни шеър билан айтиб бер,— буни биласан-а?

— Йўқ,— дейди бўёқчи, стаканларга вино қуяр экан, унинг қип-қизил бўлиб оқиб тушишига қулиб қараб.— Сен ҳеч қачон бу тўғрида гапирмаган эдинг. Бу фазила-тинг ўзингга шундай ярашиб турибдики, мен сени шу зайлда туғилгансан деб ўйлайман.

— Мен ҳамма одамларга ва сенга ўхшаб яп-яланғоч ва ақлсиз туғилганман; ёшлигимдан мен бой хотинни хаёл қилардим, солдатликда — офицерлик лавозимига имтиҳон бериш учун ўқидим, ёшим йигирма учга кирганда билсам, дунёдаги ишларнинг ҳаммаси ҳам яхши бўла-вермас экан, шунинг учун аҳмоқ бўлиб умр ўтказгани уялдим!

Бўёқчи столга суянди-да, бошини баланд кўтариб, жарнинг шундаккина лабида, шохларини чайқаб баҳайбат қарағайлар турган тоққа қарай бошлади.

— Бизларни — менинг ротамни — Болоняга юбордилар; у ерда деҳқонлар қўзғолон кўтарган, бир хиллари — ижара ҳақини камайтиришни талаб қилар, бошқалари — иш ҳақини кўпайтириш зарурлигини айтиб бақирарди, менга униси ҳам, буниси ҳам ноҳақ бўлиб кўринар эди: ер ижарасини камайтириш, ишчи ҳақини кўпайтириш — шу ҳам гап бўлди-ю, деб ўйлардим,— ахир бу нарса ер эгаларини хонавайрон қилади-ку. Шаҳарлик бўлганим учун менга булар бемаъни ва бўлмағур

нарса бўлиб кўринарди. Жуда жаҳлим чиқди, иссиқ, кейин бир жойдан иккинчи жойга доимий равишда кўчиб юриш, кечаси соқчилик ишлари қўшилиб хуноб бўлдим,—у довюраклар эса, билсанг, катта ер эгаларининг машиналарини синдиришгани-синдиришган, шунингдек улар буғдойларни ёндиришни ва ўзлариники бўлмаган ҳамма нарсани бузиб-янчиб ташлашни яхши кўришади.

У винони ҳўплаб-ҳўплаб ичди-да, борган сари қизишиб давом этди:

— Улар далалардан қўйлар сингари зич, тўда-тўда юриб боришарди, лекин чурқ этишмас, қовоқлари солиқ, ишчанлардай боришарди, биз уларни найза ўқталиб, гоҳида қўндоқлар билан туртиб ҳайдардик. Улар бўлса тап тортмай, шошмай тарқалишар ва яна тўпланишарди. Бу нарса кундузги ибодатдек кўнгилсиз ва безгакдай кундан-кунга чўзилиб, охири кўринмас эди, бизнинг унтеримиз Луото яхши йигит, ўзи абруцезли, асли деҳқон, роса қийналди: сарғайиб, ориқлаб кетди ва бир неча марта бизларга:

— «Жуда расво бўлди, болаларим! Афтидан, айтишга тўғри келади, ўлай агар!»— деди.

— Унинг зорланиши кайфимизни баттар бузди, нимага десанг, ҳар бурчакдан, ҳар тепа ва дарахт ортидан деҳқоннинг бўй эгмас қайсар калласи кўринади, уларнинг ғазабнок кўзлари сени излаб, текшириб юради,— албатта бу одамлар бизларга унча хушмуомала эмас эди.

— Ич!— деди кичкина Винченцо, назокат билан улфати олдига лим-лим стаканни суриб.

Слесарь:

— Ташаккур,— яшасин матонатли одамлар!— деб хитоб қилди-да, винони ичиб, кафти билан мўйловини артди ва давом этди:

— Бир кун кичкина тепаликда, зайтун чакалакзориди, дарахтларни қўриқлаб турар эдим, нимага десанг деҳқонлар дарахтларни қийратмоқда эдилар, тепа тагида икки киши — чол билан йигит ишлар, улар аллақандай хандақ қазирдилар. Кун иссиқ, қуёш олов сингари куйдирар, балиқ бўлгинг келарди, зерикарди киши, кейин эсимдаки, бу одамларга жуда аччиғланиб қарар эдим. Чошгоҳ бўлганда, улар ишни ташлаб, нон, пишлоқ бир кўза винони олдиларига қўйдилар,— оббо жин ургур-

лар-ей, дедим ичимда. Шу пайтгача менга бир мартаба ҳам қайрилиб боқмаган чол йигитга бир нималар деди, у бўлса йўқ дегандай бош чайқади, чол бўлса бирдан:

— «Бор!»— деди қатъий қичқириб.

Йигит қўлида кўза билан олдимга келиб, зўрға:

— «Дадам сизни ичкиси келяпти деб ўйлайди, винодан ичар экансиз!»— деди.

— Жуда ўнғайсиз бўлса ҳам, кўнгилга хуш ёқди, мен чолга бош чайқаб рад этдим ва ташаккур билдирдим, чол бўлса осмонга имо қилиб жавоб берди:

— «Ичинг, синьор, ичинг! Биз буни солдат бўлганингиз учун эмас, одам бўлганингиз учун таклиф этяпмиз, умид қиламизки, виномизни ичиб, зора солдат кўнгли юмшаса».

— «Қопма, жин ургур!»— дедим ичимда ва уч қултум вино ичиб, ташаккур билдирдим, улар бўлса пастла овқат ейиша бошлади; кейин менинг навбатим тугаб ўрнимда салертинлик Уго турди, мен унга бу икки деҳқон яхши одамлар экан деб секингина шипшитдим. Худди шу куни кечқурун, машиналар сақланадиган сарой девори олдида турганимда томдан бошимга черепица тушса борми — бошимга унча қаттиқ тегмади, лекин биттаси қирраси билан келиб елкамга шундай қаттиқ урилдики, чап қўлим шалвираб қолди.

Слесарь оғзини катта очиб ва кўзларини қисиб хохлаб кулди.

— Черепицалару, тошлар, таёқлар,— деб айтди у кула туриб,— ўша ерларда ўз ҳолича ишлайверди, мана шу жонсиз нарсаларнинг мустақиллиги бошимизда анчамунча катта-катта ғурралар пайдо қилди. Солдат бир жойда турибдими ё юриб кетяптими — бирдан ер остидан калтак унга ҳамла қилади, осмондан тош ёғади. Биз ғазабланардик, албатта!

Кичкина бўёқчининг кўзларида хафалик кезиб, юзлари оқарди, кейин у секингина деди:

— Доим бу гапларни эшитсанг уяласан киши...

— Начора! Одамларга ақл аста-секин кирар экан. Ундан кейин мен ёрдам беринглар деб одамларни чақирдим, мени бир уйга олиб кирдилар, у ерда юзига тош тегиб яраланган бир одам ётарди. Мен ундан қандай қилиб бундай бўлди, деб сўровдим, у хафалик билан кулиб, деди:

— «Қампир урди, ўртоқ, оқсоч жодугар кампир урди ва мени ўлдир деди!»

— «Қамадиларми?»

— «Мен:— Ўзим йиқилиб яраландим деб айтдим. Қомандир ишонмади, ишонмагани кўзларидан билиниб турар эди. Лекин кампир уриб ярадор қилди дейишга тил бормайди-да, биласан-ку! Иблис! Уларнинг аҳволи танг эди, шунинг учун ҳам бизни ёмон кўришарди, маълум нарса».

— Шундай!—деб ўйладим. Бир доктор билан икки аёл келди — бири жуда чиройли, малла соч, венецианка бўлса керак, иккинчиси эсимда йўқ. Улар ярамни кўришди, арзимайдиган яра экан, албатта, менга компресс қўйишди-ю, кетишди.

Слесарь қошини чимириб, жимиб қолди ва қўлини қаттиқ ишқалади; шериги яна стаканларга вино қуйди,— у вино қуяр экан, графинни баланд кўтарди, вино ҳавода кип-қизариб оқиб қилқиллаб тушаверди.

— Биз икковимиз дераза олдига бориб ўтирдик,— деб маъюс давом этди слесарь,— шундай ўтирдикки, бизга кун нури тушмас эди. Шунда ҳалиги малла соч аёлнинг майин овозини эшитиб қолдим — у дугонаси ва доктор билан шундаққина дераза ёнида, боғдан ўтиб борарди, у мен яхши тушунадиган француз тилида гапирар эди.

— «Назар солдингизми, кўзлари қандай, а?—деди у.— Афтидан у ҳам деҳқон бўлса керак. Мундирини ечиб, ҳамма биздагиларга ўхшаб, у ҳам социалист бўлади. Шундай, бундақа кўзли одамлар бутун дунёни эгалламоқчи; ҳамма ҳаётни бошқатдан қурмоқчи, бизларни ҳайдамоқчи; ер билан яксон қилмоқчи бўладилар. Буларнинг ҳаммасини улар аллақандай кўр-кўрона кўнгилсиз адолатнинг тантана қилиши учун қилмоқчи бўладилар!»

Доктор:

— «Эси йўқ болалар, чала тентак, чала йиртқичлар!» — деди.

— «Ҳалиги умумий тенглик ҳақидаги орзулар-чи...»

— «Ўйлаб кўринглар,— мен ҳўкиз кўзли йигитга ва юзи қуш юзига ўхшаган унисига ўхшаган бир одамман, бизлар — сиз, мен ва бу қиз ҳаммамиз — ўша қони бузуқ одамлар билан тенгимиз — бир тукимиз ҳам дигар эмас!— улар сингари йиртқич бўлиши лозим одамларни чақириш учун бундай одамларга...»

— Хотин қизишиб, жуда кўп гапирди, мен бўлсам унинг сўзини эшитиб: «Ҳа, шундай, синьора!» дедим ичимда. Мен уни биринчи марта кўраётганим йўқ эди, сен албатта, биласанки, ҳеч ким хотин кишини солдатдай ташналик билан орзу қилмайди. Мен уни меҳрибон, ақлли, соф юрак деб фараз этардим, шу билан бирга менга дворянлар, айниқса, ақлли бўлиб кўринарди.

— Уртоғимдан: «Бу тилга тушунасанми?» деб сўрадим. Йўқ, тушунмас экан. Мен унга малла соч аёлнинг гапларини айтиб бердим — йигитнинг жон-пони чиқиб кетди, у кўзини чақчайтириб, хонада депсаниб юра бошлади, — унинг бир кўзи боғлиқ эди.

— «Шундақа де! — деб дўнғиллади у. — Шундақа де! У мендан фойдаланади-ю, мени одам ҳисобламайди-я! Мен унинг учун ўз қадримни оёқ ости қилиб юрибману, у бўлса буни тан олмайди! Мен унинг мол-жони омон бўлсин деб жонимни тикиб юрибман. . .»

— У ақлли йигит эди, ўзини бениҳоят ҳақоратланган деб билди, мен ҳам. Иккинчи кунёқ биз иккимиз бу аёл тўғрисида овозни баланд қўйиб, бемалол гапириша бошладик. Фақат Луото бўғилиб насиҳат қилар эди:

— «Хушёр бўлинглар, болаларим! Эсинглардан чиқмасинки, сиз солдатсиз, шундай экан интизом бор — риоя қилиш керак!»

— Йўқ, биз уни унутганимиз йўқ. Лекин жуда кўпчилик, ростини айтсам, деярли ҳамма, кўр ва кар бўлиб олди, довярак деҳқонлар эса, бизнинг кар ва кўр бўлиб олганимиздан жуда боплаб фойдаланишди. Улар ютишди. Улар бизга жуда хушмуомала бўлиб қолишди. Малла соч аёл улардан кўп нарса ўрганса бўларди, масалан, улар қандай қилиб соф кўнгил одамларнинг қадрига етишни бу аёлга яхшилаб ўргатиб қўя олардилар. Бу ерга биз қон тўкиш ниятида келган эдик, лекин кетаётганимизда кўпчилигимизга гуллар берилди. Қишлоқ кўчаларидан ўтиб кетаётганимизда — бизга тош ва черепициялар улоқтирилмай, улар ўрнига гуллар отдилар, дўстим! Мен шунга лойиқ иш қилдик деб ўйлайман! Яхшилаб кузатилганингдан сўнг, ёмон кутилганингни унутар экансан!

У кулди-да, кейин сўзини давом эттирди:

— Мана шуни сен шеърга солишинг керак, Винченцо. . .

Бўёқчи хаёл суриб туриб, шундай деб жавоб берди:

— Ҳа, бу нарса поэма боп экан! Мен уни поэма қила-

ман, киши йигирма бешдан ошгандан кейин яхши лирик бўлолмас экан.

У гижимланган гулни ташлаб, бошқасини узиб олдида, давом этди:

— Она кўрагидан ёр кўксига етгунча йўл босган одам, яна нариги, бошқа бахт сари бориши керак. . .

Слесарь стакандаги винони чайқаб жим турар эди. Денгиз майин шувиллар, пастроқда, токдан нарироқда, гулларнинг ҳиди иссиқ ҳавода анқиб юрар эди.

— Бизнинг бунчалик майин, бунчалик эринчоқ қилаётган қўёш,— деб тўнғиллади слесарь.

— Мен яхши лирик шеърлар ёзолмайдиган бўлиб қолдим, ўзимдан ўзим хафаман,— деди секингина Винченцо, ингичка қошларини учуриб.

— Сен бирор нарса қилдингми?

Бўёқчи гапни пайсалга солиб деди:

— Ҳа, кеча «Кома» отеляси тепасида бир нарса ёздим.

Шундай деб у овозини пасайтириб, хаёлчан ҳолда, оҳангдор қилиб ўқиди:

Саҳродай бўш соҳилга, кўҳна намхуш тошларга,
Куз қуёши хайрлашиб нурни сепар мулойим.
Қора тошларга уриб ўзин хасис тўлқинлар,
Совуқ кўм-кўк денгизга чўмилтирар қуёшни
Куз шамоли учирган мис сингари япроқлар,
Кўпик аро кўринар жонсиз чипор қушлардай.
Оқ осман гамгин, шаддот денгиз бўлса — тунд,
Қуёш кулади ёлғиз уфуққа ёнбошларкан.

Иккови ҳам анча маҳалгача жим қолишади; бўёқчи бошини эгиб ерга тикилади, каттакон, оғир-вазмин слесарь илжаяди ва охири шундай дейди:

— Ҳамма нарса тўғрисида чиройли гап айтиш мумкин, лекин ҳаммасидан ҳам яхшиси инсон ҳақидаги сўз, яхши одамлар тўғрисидаги қўшиқ энг яхшидир!

* * *

. . . Ресторан эшигига яқин темир столчага оч ранг костюм кийган, ориқ ва соч-соқолини олдирган бир киши келиб ўтирди. У худди америкаликка ўхшаб ўтирди-да, эринчоқлик билан хиргойи қилиб:

— Га-агсон-н. . . — дейди.

Атрофни қуюқ акация гуллари ўраган — улар оппоқ, худди тилладай: ҳамма ёқда қуёш нури порлайди, ерда ва кўкда майин баҳор завқи. Кўча ўртасида туёқларини шиқиллатиб шалпангқулоқ пакана эшаклар чопишади, суяги оғир отлар салмоқдор қадам ташлайди, одамлар бамайлихотир ўтишади, — барча тирик мавжудот қуёшда, гулларнинг асалсумон ҳидлари анқиб турган ҳавода иложи борича кўпроқ юришга хоҳиши борлиги кўринади.

Баҳор жарчилари — болалар ора-чора ўтиб туради, офтоб уларнинг кийимларини равшан бўёқларга бўяйди; ола-була кийим кийган аёллар қилпиллаб, сузиб ўтишади, — кечаси юлдузлар қанчалик зарур бўлса, улар қуёшли кунда шунчалик даркор! Оч ранг костюм кийган кишининг қўриниши ғалати: худди унинг ҳамма ёғи қопқора кир бўлган-у, шу бугун ювинтиришган, лекин ювинтиришганда эса, ортиқ ҳафсала билан унинг афт-ангоридаги чиройли белгиларнинг барини қириб ташлашгандай эди. У худди уйларнинг деворларига, кул ранг кўча ва бульвардаги кенг плиталар бўйлаб кетаётган ҳамма нарсаларга тушиб турган шуълаларни санаётгандай атрофга туссиз кўзларини тикади. У сўлиган лабларини гул шаклида чўччайтириб, ғалати ғамгин бир кўйни диққат билан аста айтади, оппоқ қўлининг узун бармоқлари билан столнинг жарангдор четига чертади — тирноқлари сўник йилтилтайди, — бошқа қўлида сариқ қўлқоп — у бу қўли билан куй оҳангига мослаб, тиззасига уриб-уриб қўяди. Унинг юзида донолик ва қатъийлик белгиси бор — лекин афсуски, у қандайдир дағал нарса билан шилиб ташлангандай.

Гарсон¹ ҳурмат билан таъзим қилиб унинг олдига чашкада кофе, кичкина бутилкада яшил ликер ва бисквит қўйди, столнинг у четига кенг кўкрак ақиқ кўзли киши келиб ўтирди, — унинг юзлари, бўйни, қўллари луддан сарғайган, туриш-турмуши бесўнақай, темирдай пишиқ, қандайдир каттакон машинанинг бир бўлагига ўхшайди.

Топ-тоза кишининг ҳорғин назари унга тушганда, у салгина қўзғалиб, қўлини шляпасига тегизди ва қуюқ мўйловлари орасидан деди:

¹ *Гарсон* — ресторан ходими. (Тарж.)

- Хуш кўрдик, жаноби инженер.
- Ия, бу сизмисиз Трама!
- Ҳа, бу менман, жаноби инженер. . .
- Бирор ҳодиса бўлишини кутиш керакдир, а?
- Ишларингиз қалай?

Инженер нозик лабларини салгина қимирлатиб жилмайиб:

— Фақат савол бериб суҳбатлашиш жўн бўлмаса керак дейман, дўстим. . .— деди.

Унинг ҳамсуҳбати бўлса шляпасини қулоғига суриб, очиқ чехра билан қаттиқ кулди.

— Ҳа, албатта! Лекин, ҳақиқатан шундай билгим келадик. . .— деди кулиб туриб.

Кўмир ортилган аравага қўшилган ола қўтир эшак тўхтаб, бўйнини чўзди-да, қайғули ҳангради, бироқ буғунги товуши ёқмади шекилли, авжига чиққан жойида ўсал бўлгандай шартта тўхтади-ю, шалпанг қулоқларини қимирлатди ва бошини экканча туёқларини шиқиллатиб нарига чопди.

— Ақлимга ақл қўшадиган китоб чиқишини кутгандек, сизнинг машинангизни зориқиб кутяпман.

Инженер кофени ичиб туриб деди:

— Бу ўхшатишингизга унча тушунмадим. . .

— Наҳотки сиз яхши китоб кишининг руҳини кўтаргани каби, машина унинг жисмоний кучини озод қилади деб ўйламасангиз?

— Ҳа!— деди инженер бошини кўтариб.— Шундай!

У бўш чашкани столга қўйиб сўради:

— Сиз албатта ташвиқот қила бошларсиз?

— Бошлаб ҳам юбордим. . .

— Яна иш ташлашлар — тартибсизликлар, шундайми?

Ҳамсуҳбати жилмайиб туриб, елкасини қисиб:

— Бусиз иложи бўлганда ку. . .— деди.

Қовоғи солиқ, монахга ўхшаган қора кўйлакли кампир инженерга бинафша гўлдасталари тутди, у иккитасини олди-да, биттасини ҳамсуҳбатига узатар экан:

— Сизнинг, Трама, миянгиз жойида, лекин афсус — идеалистсиз. . .— деди ўйланиб туриб.

— Гулингиз ва мақтовингиз учун раҳмат, сиз— «афсус» дедингизми?

— Ҳа, сиз аслда шоирсиз, шунинг учун ҳам сиз қобилиятли инженер бўлиш учун ўқишингиз керак. . .

Трама оқ тишларини очиб, аста куларкан деди:

— Ҳа, бу тўғри! Инженер — шоир, шундай эканига сиз билан бирга ишлаб юриб ишондим. . .

— Сиз илтифотли одамсиз. . .

— Мен ҳам жаноб инженер социалист бўла қолса нима қиларкин? деб ўйлардим. Социалист ҳам шоир бўлиши керак. . .

Улар иккиси ҳам бир-бирига бир хилда маъноли боқиб кулишди, улар бир-бирларидан бутунлай бошқа, бири — ориқ, асабий сийқаланган, рангсиз кўзли, иккинчиси — худди кеча тоблаб ясалган-ку, ҳали силлиқланмагандай.

— Йўқ, Трама, мен ўз устахонаму, сиздақа ўттиз чоғли бақувват йигитларим бўлишини афзал кўрардим. Ҳа, ана унда биз бирор нарса яратган бўлардик. . .

У аста столга чертиб қўйди ва гулларни костюмининг ёқасига тақаётиб хўрсинди.

— Оббо,— Трама фиғони чиқиб гапирди,— арзимаган нарсалар яшашга, ишлашга халақит беради-я. . .

— Ие, сиз, инсоният тарихини арзимаган нарса деяписизми, уста Трама?— жилмайиб сўради инженер.

Ишчи бошидаги шляпасини юлиб олди, уни силкитиб, қизишиб ва дадил гапирди:

— Ҳе, менинг ота-боболаримнинг тарихи нимадан иборат?

— Сизнинг ота-боболарингизнингми?— деб сўради инженер, олдинги сўзни алоҳида қайд қилиб, яна қаттиқроқ истеҳзоли куларкан.

— Ҳа, меним! Бу — беадабликми? Майли беадаблик бўла қолсин! Аммо — нега Джордано Бруно, Вико ва Мадзини менинг ота-боболарим бўла олмас экан — нима, мен улар яшаган дунёда яшамаяпманми, уларнинг улуг ақл-идроклари атрофимга сепиб кетган неъматлардан баҳраманд бўлмаяпманми?

— Бу жиҳатдан, тўғри!

— Бу дунёдан ўтганлар жаҳонда нимаики қолдириб кетган бўлса, бари меники!

— Албатта,— деди инженер қошларини жиддий чиририб.

— Менгача — бизгача нимаики қилинган бўлса — маъдандир, улардан биз пўлат қуюшимиз керак, тўғри эмасми?

— Нега тўғри эмас экан? Турган гап!

— Ахир сиз, олимлар ҳам биз ишчиларга ўхшаб ўтмишдаги донолар иши эвазига яшайсизлар-ку.

— Йўқ, демайман,— деди инженер бошини эгиб; унинг ёнида кичкина, ўйналавериб абжағи чиқиб кетган тўпдай бир бола кул ранг латта-путталарга ўралиб, ифлос қўлларида бойчечакдан гулдаста ушлаб турар эди; у зўр бериб гапирарди:

— Синьор, гулимни олинг...

— Ҳали олувдим...

— Гул ҳеч қачон ортиқчалик қилмайди...

— Яша, бола!— деди Трама.— Яша, менгаям икки тасини бер...

Бола унга гулдасталарни берганда, у шляпасини кўтариб, инженерга таклиф этди.

— Истайсизми?

— Ташаккур.

— Ажойиб кун, тўғри эмасми?

— Буни мен тенги — элликка кирганлар ҳам ҳис этиши мумкин...

У хаёлчан кўзини сузиб атрофга қаради, кейин уҳ тортди.

— Сиз, менинг билишимча, баҳор офтобининг нашъасини айниқса жуда кучли ҳис этсангиз керак. Бу — ёш бўлганингиз учунгина эмас, билишимча, бутун жаҳон мен ҳис этганимга қараганда сизга бўлакча туюлади, шундай эмасми?

— Билмадим!— деди Трама, жилмайиб,— лекин ҳаёт ажойиб!

— Ўзининг ваъдалари биланми?— деб сўради инженер ишонқирамай, савол ҳамсуҳбатининг жиғига тегди,— у шляпасини кийиб:

— Ҳаёт ҳаммага ҳам гўзал, шуниси менга ёқади!— деди у шартта.— Азизим инженер, меним учун сўзлар фақат товушлар ва ҳарфлардангина иборат эмас,— мен китоб ўқиганимда манзараларни кўраман, гўзалликдан баҳра оламан,— гўё буларнинг барини ўзим қилгандай ҳис этаман!

Иккови ҳам кулди, биттаси ўзининг хохолаб кула олиши билан мақтангандай, бошини орқага ташлаб, кўкрагини чиқариб, қаттиқ ва очиқчасига кулди, иккинчиси деярли овоз чиқармай, тишларини очиб, худди хўрсингандек кулди, гўё у яқинда тилла чайнагану, ораларига

тилла кириб қолган кўкиш тишларини тозаламагандек эди.

— Сиз — шоввоз йигитсиз, Трам, сизни кўрганимда ҳамма вақт кўнглим кўтарилади,— деди инженер ва кўзини қисиб қўйиб:— Агар ғалаён кўтармасангиз эди...

— О, мен ҳамма вақт ғалаён кўтараман...

У чехрасини жиддий тусга киритиб, қоп-қора чуқур кўзларини қисиб сўради:

— Биз ўтган сафар ўзимизни жуда сипо тутдик, чоғимда?

Инженер елкасини қисиб, ўрнидан турди.

— Ҳа, албатта! Биласизми, ўша воқиа корхона учун қанчага тушди? Ўттиз етти минг лирага...

— Агар ўша пулни иш ҳақиға қўшиб берилса жуда яхши иш бўларди...

— Ҳим! Сиз ёмон ҳисоблар экансиз. Жуда яхши иш эмиш? Ҳар каллада бир хаёл.

У қуруқшаган сариғ қўлини чўзди, ишчи унинг қўлини сиққач:

— Яна такрор айтаман, сиз ўқишингиз керак, ўқиш...— деди инженер.

— Мен доим ўқийман...

— Сиздан зўр фантазияли инженер чиқарди.

— Ҳалиям фантазия яшашимга халал бераётгани йўқ...

— Хайр, қайсар йигит...

Инженер акацияларнинг таги билан қуёш нурлари тўрини оралаб, бармоқлари ингичка ўнг қўлига қўлқопини ҳафсала билан кияркан, ориқ оёқларини аста-аста босиб узоқлашди, пакана қоп-қора Гарсон ресторан эшигидан нари кетди. У бу ерда уларнинг суҳбатини эшитиб турган эди. Гарсон чўнтагини кавлаб мис чақаларни чиқараётган ишчига:

— Бизнинг донгдоримиз тез қарияпти...— деди.

— У ҳозирча ўзини ҳимоя қила олади!— ишонч билан гапирди ишчи.— Унинг бош чаноғининг тагида чўф кўп...

— Келаси сафар қаерда нутқ сўзлайсиз?

— Ўша жойда, меҳнат биржасида. Сиз менинг нутқимни эшитувдингизми?

— Уч марта, ўртоқ...

Улар қўлларини маҳкам сиқишиб, жилмайишганча ажрашди; биттаси инженер кўздан ғойиб бўлган томон-

нинг қаршисига жўнади, иккинчиси ўйчан куйлаб, столлардан идиш-товоқларни йиғиштира бошлади.

Кўча ўртасидан олдларига фартук тутган мактаб болалари — ўғил болалар ва қизлар саф тортиб ўтишмоқда, улардан шўхлик ва кулги худди учқун сачрагандай ҳар ёққа учеди; олдинда кетаётган иккитаси зўр бериб қоздан ясалган карнай чалади, гўё болаларнинг устига акация гулларидан аста қор ёғади. Ҳамма вақт, айниқса баҳорда болаларга ҳавас билан тикилиб, уларнинг ортидан:

— Ҳей, одамлар! Яшасин сизларнинг келажагингиз! — деб шўх ва қаттиқ қичқиринг келади.

* * *

Муқаддас сукунат ичида қуёш чиқмоқда, булутларнинг тилла ранг гуллардан анқиган хушбўй ҳидга қоришиб, оролдаги тошлардан ҳавога кўкиш туман кўтарилмоқда.

Мудраётган кўм-кўк сув водийсида, рангпар осмон гумбази остида, орол худо — қуёшга қилинган қурбонликка ўхшар эди.

Юлдузлар ҳозиргина ўчди, лекин оппоқ Зуҳра юлдузи пардек булутларнинг тиниқ қаторлари устидаги хира осмоннинг совуқ юксаклигига ёлғиз ўзи чўмиб, ҳамон порлаб турибди; ним пушти рангга салгина бўялган булутлар илк нурлар оловида ёнади, уларнинг акси тинч денгиз сатҳида худди кўм-кўк сув тагидан қалқиб чиққан садафларга ўхшайди.

Кумуш шудринглар оғирлигидан эгилган ўтлар ва гул барглари офтобни қутлаб тикланмоқдалар. Тиниқ шудринг томчилари ўтларнинг уч-учида осилиб турибди, улар тўлишиб-тўлишиб, иссиқ уйқуда терлаган ерга томади. Уларнинг аста гомишини эшитинг келади — афсуски эшитиб бўлмайди.

Қушлар уйғониб, зайтун баргларида қанот силкитади, сайрайди, пастликда эса офтоб уйғотган денгизнинг оҳуриши тоғу тошга туташади.

Шундай бўлса ҳам жимжит, одамлар ҳали уйқуда. Мусаффо тонгда гуллар ва ўтларнинг ҳиди товушлардан аниқроқ

Денгиз тўлқинлари орасидаги қайиққа ўхшаш шохлар ўраб олган кичкина оқ уйнинг эшигидан қари чол Этторе Чекко қуёшга рўпара чиқади. У якка-ёлғиз, одамови, маймунникидай қўллари узун, донишмандларни-кидай боши тақир, давр унинг юзини шу қадар эзиб ташлаганки, қовоқлари шалвираб осилиб қолганлигидан кўзлари кўринмайди.

У тук босган қоп-қора қўлини аста кўтариб, пешона-сига тутди-да, қизараётган осмонга, кейин атрофига боқади: кўз ўнгида оролнинг кул ранг-ақиқ тошида зумрад ва тилла ранг бўёқлар қўшилиб товланади, пушти ранг, сариқ ва қизил ранглар ловиллайди; чолнинг бронза тусли юзи мулойим табассумдан титрайди, у юмалоқ, оғир бошини маъқуллагандек қимирлатади.

У ўз мувозанатини сақлагандек қаддини сал эгиб, оёқларини кериб турибди. Унинг атрофида эса энди туғилган ёш куннинг шўхлиги зўраяди, тоқлардаги яшиллик ёрқинроқ ялтирайди, синчалак ва саъва қаттиқроқ чуғурлашади; чакалакзорда маймунжонлар, ломонослар, ихрож ўтлари орасида беданалар сайрайди, қаердадир олифта, беғам неаполликка ўхшаб қора қуш дрозд ҳуш-так чалади.

Кекса Чекко узун, ҳорғин қўлларини боши устига кўтариб, худди пастга, косадаги май сингари сокин денгизга қараб учишга ҳозирланаётгандай чўзилади.

У қари суяқларини ростлаб бўлгач, эшик олдидаги тошга ўтирди, куртқасининг чўнтагидан очиқ хат олди, уни йироқроқ тутиб, чимирилиб тикилди, ва овоз чиқармай лабларини қимирлатди. Унинг кўпдан олинмаган, худди кумуш суви юритилгандек катта юзида янги кулги жилваланди. Унинг кулгисида меҳр, қайғу ва ғурур бир-бири билан ғалати қўшилган эди.

Унинг олдидаги картон парчасида кўк бўёқ билан иккита яғриндор йигитнинг сурати чизилган. Улар жингалак соч, кекса Чеккога ўхшаш бошлари катта, елкамаелка ўтирибди, хурсанд, кулишяпти. Уларнинг тепасига йирик ва аниқ қилиб, шундай леб ёзиб қўйилибди:

«А Р Т У Р О В А Э Н Р И К О Ч Е К К О

Ўз синфининг манфаатини ҳимоя қилган икки олижаноб курашчи. Улар бир ҳафталик иш ҳақлари 6 дол-

лар бўлган 25 000 тўқувчини уюштирганлар, шунинг учун уларни турмага қамашди.

Яшасин ижтимоий ҳаққоният курашчилари!»

Кекса Чекко саводсиз, ёзув ҳам бошқа тилда, лекин у ҳар бир сўз ўзига таниш, мис карнайлар сингари янграйдиган, куйлайдиган қилиб битилганлигини билади.

Бу кўк очиқ хат чолни анча ташвишга солди: у хатни икки ойча олдин олган эди. Уша заҳотиёқ унинг ота юраги бирор фалокат юз берганини сезган эди: ахир камбағалнинг расми у қонунга хилоф иш қилганидагина очиқ хатга чизилар эди-да.

Чекко бу бир парча қоғозни чўнтагига яширди, лекин у юрагида тошдай туриб қолиб, кундан-кунга оғирлаша борди. Бир неча марта хатни попга кўрсатмоқчи ҳам бўлган эди. Аммо кишиларнинг: «Поп худога одамлар тўғрисида балки ҳақиқатни гапирар, аммо одамларга ҳеч қачон ҳақиқатни гапирмайди» деган сўзларнинг тўғрилигини ўзининг узоқ умри давомида билганидан кўрсатмади.

Очиқ хатнинг сирини энг олдин ажнабий сариқ рассомдан сўради. Бу новча ориқ йигит Чекконинг уйига тез-тез келиб турар, мольбертини ўнғай жойлаштирарди-да, бошлаб қўйган картинасининг тўрт бурчак соясига бошини пана қилиб, ётиб ухлар эди.

— Синьор,— деб сўради чол рассомдан,— бу кишилар нима қилишибди?

Рассом чолнинг болаларининг қувноқ афтига тикилиб деди:

— Бирорта кулгили иш қилишганга ўхшайди. . .

— Улар тўғрисида нима деб ёзишибди?

— Инглизча экан. Инглизларнинг тилини ўзларидан бошқа фақат битта худо ва яна гапи рост бўлса менинг хотинимдан бўлак ҳеч ким билмайди. Хотиним бошқа вақт ҳеч тўғри гапирмаган. . .

Рассом саъвага ўхшаш сайроқи бўлганидан афтидан, жиддий гаплаша олмас эди. Чол қоғозини солганча рассомдан йироқлашди, бошқа кун рассомнинг хотини семиз хонимнинг олдига борди. Уни боғдан топди. Хоним кенг оқ ҳарир кўйлақда кўк кўзларини кўмкўк осмонга ғазаб-

ли тикиб беланчакда ётиб, иссиқдан эриб кетгудек қийналмоқда эди.

— Бу кишилар турмага қамалган,— деди бузуқ талаффузда.

Бутун орол зарбадан чайқалиб кетгандек чолнинг оёқлари қалтиради. Шунга қарамай сўрашга ўзида куч топа олди:

— Уғрилиқ қилишганми ё бировни ўлдирганми?

— Асло! Шунчаки улар социалистлар.

— Социалистлар деганингиз нима?

— Сиёсий деганим,— хоним ҳолдан кетган одамдай жавоб қилди ва кўзини юмди.

Чекко ажнабийлар ўтакетган бефаросат, улар калабрияликлардан ҳам нодонроқ эканлигини билар, шундай бўлса-да, болалари тўғрисида ҳақиқатни билишни истгани учун ҳам хонимнинг катта эринчоқ кўзларини очишини кутиб, узоқ турди. Ахийри хоним кўзларини очганида у расмга бармоғини қадаб:

— Бу ростми?— деб сўради.

— Билмайман,— деб хуноб бўлиб жавоб қайтарди хоним.— Айтдим-ку, ахир бу — сиёсат деб, тушунсанми?

Ўўқ у тушунмас эди: сиёсатни Римда министрлар ва бой одамлар камбағалларга солинадиган солиқни кўпайтириш учун қилишади. Унинг ўғиллари эса — ишчилар, улар Америкада яшайди, азамат йигитлар эди — уларга сиёсатнинг нима кераги бор?

У ўғилларининг расмларини қўлидан қўймай кечаси билан ўтириб чиқди. Ойдинда у қоп-қора кўринар ва кишини ваҳимага солар эди. Эрталаб попдан сўрашга қасд қилди. Қора жанда кийган поп жиддий равишда:

— Социалистлар худонинг иродасига қарши чиққан кишилардир. Шуни билсанг бас,— деди гапни қисқа қилиб.

У чолнинг орқасидан янада жиддийроқ қилиб қўшиб қўйди:

— Шу ёшга кириб, бундақа нарсалар билан қизиқиш уят сенга!..

«Яхшиям расмни кўрсатмаганим» деб ўйлади Чекко.

Орадан яна уч кун ўтгач олифта ва енгилтак сартарошнинг олдига борди. Бу ҳанги эшакдай бақувват йи-

гитни денгиз гўзаллигидан лаззатланиш баҳонасида келиб, аслда, камбағал йигитларни топиб айш-ишрат қилишни кўнгли тусаган қари америкалик аёллардан пул олиб севармиш, деб айтишарди.

— Ия! — деб бақирди бу нодон йигит очиқ хатдаги ёзувни ўқиб ва унинг лунжлари қувончидан шишди.— Булар менинг ўртоқларим, Артуро ва Энрико-ку! Э-ҳа, Этторе ота сизни ва ўзимни юрагимдан табриклайман! Мана ҳамшаҳарларимдан яна иккитаси машҳур — бу билан фахрланмай бўладими?

— Бекордан бекорга вайсама,— деб огоҳлантирди чол. Лекин у қўлини пахса қилиб бақирар эди.

— Жуда соз!

— Улар ҳақида нима деб ёзишипти?

— Ўқиёлмайман, лекин имоним комилки, ҳақ гапни ёзишган, камбағаллар, улар ҳақида тўғри гапиришлари учун улуғ қаҳрамон бўлишлари керак, ниҳоят!

— Жим, илтимос қиламан сендан,— деди-да, чол Чекко жаҳл билан ёғоч ковушини тошларга тақиллатиб урганча кетди.

Рус синьорнинг олдига кетди. Уни хушфеъл ва софдил дейишарди. Келди-да, кундан-кунга ажали яқинлашаётган синьор ётган каравотга ўтирди-да:

— Бу кишилар ҳақида нима дейишибди? — деб сўради.

Рус касалдан нурсизланган, ғамгин кўзларини сузиб, очиқ хатдаги ёзувни заиф овозда ўқиди ва чолга мулоҳим жилмайди.

— Синьор, ўзингиз кўриб турибсиз — мен жуда қариб қолдим. Тез орада худойимнинг даргоҳига қадам ранжида қиламан,— деди чол.— Биби Марям мenden болаларимни қандай тарбиялаганимни сўраб қолгундай бўлса, мен буларнинг барини тўппа-тўғри, батафсил айтиб беришим керак. Бу расимдагилар менинг болаларим, лекин мен тушунмаяпман, улар нима қилишибди, нега турмага тушибди?

Шунда рус унга жиддий ва содда қилиб маслаҳат берди:

— Биби Марямга айтингики, сизнинг болаларингиз унинг ўглининг асосий васиятини яхши англашган: улар яқин кишиларига меҳр-муҳаббат қўйишган...

Ёлғон гапни шунчаки айтиб бўлмайди: ёлғонлаш учун тумтароқ ва ялтироқ сўзлар керак, чол руснинг гапига

ишонди ва унинг меҳнатда пишмаган кичкина қўлини қаттиқ сиқди.

— Турма — улар учун иснод эмас экан-да?

— Йўқ, — деди рус. — Ахир ўзингиз биласиз-ку, бойлар бениҳоят кўп ёмонликлар қилиб, уни ёпиб кетиша олмаган тақдирда қамалади, камбағаллар бўлса салгина яхшилик талаб қилишсаёқ қамоққа тушади. Мен сизга айтсам, сиз бахтли отасиз!

У Чеккога заиф овозда виждонли одамлар дунёда нима ишлар қилишаётгани, улар очарчилик, разолат вужудга келтирган барча даҳшатлар ва ёвузликларни енгмоқчи эканликлари ҳақида узоқ гапириб берди. . .

Қуёш кўкда оловдан ясалгандек ёниб туради, кул ранг харсанглар уюмига ўз нурларининг зарини сочмоқда. Ҳар бир харсангнинг ажинларидан эса зумрад майсалар, осмондай кўм-кўк гуллар қуёшга илҳоқ бўлиб бўй чўзмоқда. Қуёш нурининг тилла учқунлари юм-юмалоқ биллур шабнам томчиларида ялт этади ва ўчади.

Чол теварак-атрофдаги ҳамма нарсалар ёруғликнинг жонли маҳсулини эмиб, нафас олаётганига, қушлар оврагарчилик билан уя қуриб, сайрашаётганига разм солади. У ўз болаларини ўйлайди: йигитлар океан ортидаги катта шаҳар турмасида, — бу албатта уларнинг соғлиғига зарар, ҳам ёмон. . .

Аммо умр бўйи виждони тоза бўлган отаси каби улар ҳам виждонли йигитлар бўлиб ўсишди, шунинг учун ҳам қамоқда ётишибди, — бу жиҳатдан уларга яхши, ўзининг кўнгли учун ҳам яхши.

Чолнинг бронза тусли юзи ифтихор туйғуси билан жилмайишдан эриб кетгандай бўлади.

— Ер — бой, одамлар — камбағал, қуёш — сахий, киши — ёвуз. Умр бўйи мен шу ҳақда ўйладим, уларга буни гапирмаган бўлсам ҳам улар отанинг фикрини тушунибди. Ҳафтасига олти доллар — ў-ҳў, бу қирқ лира! Лекин улар буни оз деб билишибди, ўзларига ўхшаган йигирма беш минг киши уларга қўшилибди — яхши яшашни истаган киши учун бу оз. . .

Болаларида ўзининг юрагидаги яшрин фикрлари

ўсган ва ривож топганига ишонди. Бу билан фахрланади, лекин одамлар ўзлари ҳар куни тўқийдиган эртақларига ўзлари ишонмасликларини билиб, жим бўлиб қолади.

Фақат баъзан унинг қари, кенг юраги болаларининг келажаги ҳақидаги ўйлар билан тўлади. Шундай пайтда кекса Чекко букчайган қаддини ростлаб, нафасини олиб, кучининг борича йироқларга, болалари кетган денгиз томон қараб хирқироқ овоз билан:

— Ҳор-манг-лар!.. — дейди.

Қуёш қуюқ ва майин денгиз суви узра кулиб, тобора юқори кўтарилади, узумзорлардаги одамлар эса чолга жавобан:

— Бор бў-линг!.. дейишади.

* * *

Яков авлиё маҳалласидагилар ўз фонтани билан мақтанса арзийди, чунки бу фонтан бўйида ўлмас Джованни Боккачио яйраб суҳбатлашиб, дам олиб ўтиришни яхши кўрар эди. Бунинг устига Томазо Аниелло — Мазаниеллонинг дўсти буюк Роза Сальватор кўп марта бу фонтаннинг суратини катта қилиб чизган. Камбағал халқнинг озодлиги учун курашиб ҳалок бўлган бу кишини шу халқ Мазаниелло деб атаган эди. Мазаниелло ҳам бизнинг шу маҳалламизда туғилган эди.

Умуман бизнинг маҳалламизда кўп ажойиб одамлар туғилиб ўсган. Ҳозиргига қараганда қадим бундай одамлар тез-тез туғилиб турар ва машҳурроқ эди. Эндиликда эса ҳамма пиджак кийиб, сиёсат билан шуғулланадиган бўлганидан кейин, бировнинг бировдан юқорироқ кўтарилиши қийин гап бўлиб қолди, газета қоғозларига йўртаклангандан кейин кишининг қалби ҳам яйраб ўсмайди.

Утган йил ёзига қадар маҳалламизнинг яна бир ифтихори сабзавотфуруш Нунча эди. Дунёда энг қувноқ ва маҳалламизда энг чиройли аёл киши шу эди. Шаҳарнинг бошқа жойларига қараганда қуёш доим унинг тепасида кўпроқ тўхтаб ўтар эди. Фонтан ҳозир ҳам албатта, ҳар вақтдагидек турибди; вақт ўтиши билан тобора сарғайиб ажнабийларни ўзининг ажойиб ҳуснига маҳлиё қилиб тураверади,— мармар болалар қаримайди ҳам, ўйиндан чарчамайди ҳам.

Гўзал Нунча эса бултур ёзда кўчада танца тушаётиб ўлиб қолди,— бундақа ўлим жуда камдан-кам бўлади, шунинг учун бу тўғрида гапирса арзийди.

У жуда ҳам қувноқ ва дилдор эдики, эри билан оёқ-ёйишта ҳаёт кечирши маҳол эди; эри унга анча вақтгача тушунолмайди — бақирар, сўкинар, қўл силтар, одамларга пичоқ ўқталар эди. Бир кун пичоқни ишга солиб бировнинг биқинини тешиб ҳам қўйди. Аммо полиция бунга ҳазилни ёқтирмайди. Стефано турмада бир оз ётгач, кейин Аргентинага жўнаб кетди, ҳаво алмашишнинг сержаҳл одамларга нафи катта-да.

Нунча йигирма уч ёшида беш яшар қизчаси билан бева қолди. Эридан яна бир жуфт эшкак, арава ва сабзавот экиладиган ер қолди. Қувноқ кишига кўп нарса керакмас, унинг учун эса бу нарсалар кифоя эди. Унинг қўлидан иш келар, унга ёрдам бермоқчи бўлганлар ҳам кўп эди. Меҳнат ҳақи тўлаш учун пули етмаганда эса, у кулги, ашула билан ва пулдан доим қадрли кўнгил қувончи билан тўлар эди. Унинг ҳаётидан баъзи хотинлар, албатта, баъзи эркаклар хурсанд эмас эди. Соф кўнгил бу аёл хотинлик кишиларга тегишиш у ёқда турсин, аксари эркакларни хотинлари билан яраштириб қўйишга ҳам уста эди. У кўпинча:

— Хотинидан кўнгли қолган киши, севишни ҳам билмайди. . . — дерди.

Йигитлик чоғидан диний семинарияда ўқиб, руҳонийликка тайёрланган, аммо денгизда майхоналарда ва кўнгил очар жойларда тентираб юриб, жубба кийиш ва жаннат йўлини йўқотган балиқчи Артур Лано бемаза қўшиқлар тўқишга уста эди. Бир кун у Нунчага:

— Сен дейман, ишқ-муҳаббат диний илмдек қийин бир нарса деб ўйлайсанми? — деди.

— Мен илм деган нарсани билмайман, сен тўқиган қўшиқларнинг ҳаммасини биламан,— деди у ва, бочкага ўхшаш бу гирдиғум кишига қўшиқ айтиб берди:

Шундай бўлди муқаррар
У пайтда баҳор эди
Биби Марямнинг ўзи
Тўйида бўлган эди

У хохолаб кулганда қип-қизил семиз юзларида унинг жовдир кўзлари йўқолиб кетгандек бўлди.

Бу аёл ўзи ҳам хурсанд бўлиб, бошқаларни ҳам хурсанд қилиб, кўнглини кўтариб ҳаёт кечирарди. Ҳатто ду-

гоналари ҳам, одамнинг табиати — унинг қон-қонига сингиган бўлишини фаҳмлаб, ҳатто азиз-авлиёлар ҳам ҳар доим ўзларини тутиб тура олмасликларини эслаб, унга кўникиб, иноқ бўлиб қолган эди. Ахир, эркак киши худо эмас, фақат худо хиёнат қилмайди-да. . .

Нунча ҳамма қойил қолган маҳалланинг энг гўзал, энг яхши раққоси бўлиб юлдуздек ўн йил порлаб турди. Башарти қиз бўлганида уни, албатта, бозор маликаси қилиб сайлаган бўлардилар, чунки ҳамманинг назарида маликадек эди.

Уни ҳатто ажнабийларга ҳам кўрсатдилар. Улардан кўплари бу нозанин билан танҳо гаплашмоқни жуда-жуда орзу қиларди; Нунча бундан доим ичаги узилгудек бўлиб куларди.

— Бу сийқаси чиққан синьор мен билан қайси тилда сўзлашаркин?

— Олтин пул тилида-да, тентак — дейишарди. унга серсовлат одамлар. Шунда у:

— Бегоналарга мен пиёз, саримсоқ, памидордан бўлак нарса сотмайман,— деб жавоб қиларди.

Унга чин кўнглидан яхшилик истовчи баъзи кишилар ҳам у билан қаттиқ туриб гаплашган маҳаллари бўларди:

— Атиги бир ой деган гап, Нунча, сен бой бўласан кетасан! Шу тўғрида яхшироқ ўйлаб кўр, қизинг борлигини унутма. . .

— Йўқ,— деб эътироз билдирарди у,— мен танимни севаман ва уни ҳақорат қилдириб қўя олмайман. Мен биламанки, бир нарсани истар-истамас бир карра қилдингми, ўзингни бир умр бебурд қиласан. . .

— Аммо, сен бошқаларга йўқ демайсан-ку!

— Ўзимизникиларга, қачон истасам. . .

— Ўзимизникилар деганинг нимаси?

У бунга яхши биларди:

— Қалбим шулар орасида ўсган ва уни тушунадиган кишилар. . .

Шундай бўлса-да, англиялик бир сайёҳ билан бу аёл ўртасида қизиқ бир воқиа бўлиб ўтади. Бу одам гарчи бизнинг тилимизни яхши билса-да, жуда қизиқ ва камгап эди. Ўзи ёш бўлса ҳам сочи оқарган, юзида кўндаланг тиртиғи бор эди. Важоҳати қароқчиникига, кўзлари авлиёникига ўхшарди. Бировлар бу одам китоб ёзипти деса, бошқалар қиморбоз дерди. Нунча у билан ҳатто қаёққадир Сицилияга кетиб қолиб, у ёқдан жуда озиб-тўзиб

қайтган эди. Аммо у одам бой эмас экан,— Нунча ҳеч нарса олиб келмади: на пул ва на совға. Яна ўз кишилари орасида ҳар қачонгидек ҳаммани хурсанд қилиб яшайверди.

Бир байрам куни одамлар черковдан чиқиб келаётганда, кимдир ажабланиб:

— Қаранглар — Нина худди онасига ўхшаб кетяпти-я!— деди.

Бу кундек равшан ҳақиқат эди: Нунчанинг қизи одамлар сезмаган ҳолда онаси каби ёруғ юлдуздек порлаб борарди. Еши атиги ўн тўртга кирган бўлса-да, лекин бўйи-басти расо, патила соч, кўзлари чарақлаган эди. У балоғатга етгандек ва хотин бўлса бўлгудек кўринарди.

Ҳатто онаси ҳам қизига ҳайрон бўлиб қараб:

— Епирай, наҳотки мендан ҳам чиройли бўлсанг?

Қизи табассум билан жавоб қилди:

— Йўқ, сиздек бўлсам бас, шуниси ҳам кифоя...

Шундагина кишилар бу қувноқ хотиннинг юзида ҳафалик асарини биринчи марта кўрдилар. У кечқурун дугоналарига:

— Бизнинг турмушимиз ана шундоқ! Стаканингдаги чойингни ичиб яримлатмасингданок, унга биров қўл чўзади...— дейди.

Албатта. Нина билан онаси ўртасида рақибалик асари илгари кўринмас эди: чунки қизи ўзини содда ва эҳтиёт тутар, ёруғ дунёга бепарво назар ташлар, эркаклар олдида оғиз очмасди. Онасининг кўзлари эса эҳтирос билан ёнар, овози ҳамон ёқимли эди.

Одамлар унинг атрофида илк тонг нури тушган елканли кемадек товланар эди. Дарҳақиқат тўғри: Нунча кўплар учун ишқ-муҳаббат кунининг илк нури эди. Кўплар учун ўз араваси ёнида кўчада хиромон юриш қилиб келаётганини кўриб, овози эса томларга паровоз қилаётганини эшитиб, мамнуният ичида сукут қилардилар. Буюк рассом томонидан черковнинг оқ деворига солинган суратдек, ранг-баранг сабзавотлар орасида бозорда туриши ҳам жозибадор эди. Унинг жойи авлиё Яков черкови жиловхонасининг сўл томонида эди. Дарҳақиқат, у шу жойдан уч қадам нарида ўлди. У худди нур сочгандек турар, унинг ҳазил-мутоибалари, кулишлари ва минглаб қўшиқлари нур сочиб, одамларнинг бошлари узра парвоз қилиб юргандек эди.

У яسانيшни ҳам жойинга қўяр, кийими унинг жамоли-

ни баайни тиниқ стакандаги винодек кўрсатарди. Стакан қанчалик шаффоф бўлса вино шунчалик яхшироқ кўри-нади. Чунки винонинг ранги унинг тами билан ҳидига қўшилиб, кўнглимизга андаккина қуёш қонини қуйиш билан биз ичадиган сўзсиз қўшиқни тугаллайди. Оҳ, ви-но қандай соз! Одамга ўзининг ғариб кўнглини бир ста-кан лаззатли қизил вино билан овутиш насиб бўлмаса, бу серговға ва серташвиш олам эшакнинг туёғига ҳам арзи-мас эди, чунки яхши вино ваҳдад майи сингари бизларни гуноҳ юкидан халос қилади, ифлосликлар тўлиб-тошиб ётган бу дунёни севишга ва кечиришга ўргатади. . . Сиз-лар стакандаги вино орқали қуёшга боқсангиз, вино сиз-ларга шундай эртакларни сўйлайдики. . .

Нунча офтоб нурлари остида туради ва одамларнинг кўнглида қувноқ фикрларни уйғотиб, уларда ўзига ёқиш истагини кўзғатади: гўзал хоним олдида кўз илғамас одам бўлиш уят, одам ўзини каттароқ кўрсатгуси келади. Нунча кўп яхши ишлар қилар, кўп кучларни уйғотиб, ҳаётга йўллар эди. Яхшилик кишида доим яхши истаклар уйғотади.

Шундоқ қизи худди монахиня ёки қин ичидаги пичоқ-дек онаси ёнида аксари бирга бўлади. Эркаклар уларни таққослаб кўради, балки баъзилар хотин буни сезаётган-нини ва яшамоқ унга алам қилаётганини билади.

Замон шошиб-пишиб, майда қадам ташлаб, ўтиб бо-ради, одамлар қуёшнинг заррин нурлари остида олтин зарраларидек липиллаб кўринади. Нунча тез-тез қалин қошларини чимириб, баъзан лабларини тишлаб, худди рақибининг қўлидаги картасини билмоқ ҳаракатида бўл-ган картабоздек, қизига қараб-қараб қўяди. . .

Бир йил, икки йил ўтади, қизи борган сари онасига тенглашиб, ундан ўтади. Йигитлар энди қайси бирига мулойим боқишни билмайдилар — бу ҳаммага аён. Ду-гоналар-чи,— дўстлар ва дугоналар ҳам ачишган ерига туз сепишни яхши кўрардилар.

— Ҳа, Нунча, қизинг сени йўлда қолдирыптими? — деб сўрайдилар. Нунча кулиб туриб:

— Катта юлдузлар ой ёруғида ҳам кўринади,— деб жавоб қилади.

Онаси бўлгани учун қизининг ҳусн-латофатидан фахр-ланарди, аммо хотин бўлгани учун Нунча ёшликка ҳасад қилмаслиги мумкин эмас эди; қизи Нина онасидан қуёш юзини тўсиб қўйди,— сояда қолиш онага алам қиларди.

Лано янги құшиқ тұқиди, унинг биринчи бандида шундай дейилган:

Эр бўлсайдим,— қизимга
Буюрардим дунёга
Гўзал бир қиз туғмоғни
Мен ундай ёш чоғимдай...

Нунча бу құшиқни айтгуси келмасди. Нина онасига гўё бир неча бор:

— Агар сен эслироқ бўлганимда биз яхшироқ яшган бўлар эдик, дебди деган миш-мишлар юрарди.

Ахир бир куни онасига қизи шундай дейди:

— Ойи, сен мени одамлардан мунча тўсасан, ахир мен ёш эмасман, ҳаётдан ўз ҳиссамни олишни истаيمان! Сен кўп умрингни хурсандчилик билан ўтказдинг,— менинг яшайдиган вақтим келмадимикан?

— Ўзи нима гап? — деб сўрайди онаси, кўзларини ерга тикиб, онаси нима гаплигини биларди.

Австралиядан Энрико Борбоне қайтиб келди. Бу одам у ерда ўтинчи эди. Бу ажойиб мамлакатда ҳар бир киши истаганча пул топа оларди. У ўз юртининг қуёшида илинмоқ учун келган ва эркинроқ кун кўриладиган жойга яна қайтиб кетиш ниятида эди. У ўттиз олти ёшга кирган, серсоқол, бақувват, қувноқ бу одам ўз саргузаштларини, қалин ўрмонлардаги турмуш ҳақида ажойиб қилиб сўзлаб берарди; ҳамма унинг гапларини афсона деб билар, она билан қиз ҳақиқат деб тушунарди.

— Мен Энрикога ёқиб қолганга ўхшайман,— дейди Нина онасига,— сен эса у билан ўйнашасан, уни енгил табиат қилиб қўясан, бу ишинг менга халақит беради.

— Биладан,— дейди Нунча — яхши, онанг устидан биби Марямга шикоят қилмассан...

Бу хотин кўплардан кўра ўзига ёққан (бу ҳаммага аён эди) бу одамдан тентаклик билан ўзини олиб қочди.

Маълумки осонликча қўлга киргизилган ғалаба ғолибларни кеккайтириб юборади, башарти ғолиб ҳали бола бўлса иш чагоқ!

Нина онасига номуносиб муомала қиларди; авлиё Яков куни, маҳалламизнинг ҳайитида одамлар баҳузур яйраганда, Нунча тарантелла рақсига қойил қилиб тушганда, қизи барала шундай деди:

— Ҳадеб ўйин тушаверишинг нимаси? Ёшингга ҳам тўғри келмаса керак, юракни аяш лозим...

Қизнинг мулойимгина қилиб айтган бу қаттиқ гапини эшитганлар бирдан жим қолдилар, Нунча эса хипча белига қўлларини тираб, ғазаб билан ўшқирди:

— Менинг юрагим? Сенга ташвиши тушиб қолдимия? Яхши, қизча, саломат бўлинг! Аммо, кўрамиз, кимнинг юраги кучли экан!

Ўйланиб туриб таклиф этди:

— Икковимиз шу ердан фонтангача уч марта чопиб бориб, қайтамиз, дам олмаймиз. . .

Хотинларнинг бу пойгаси кўпларга эриш туюлди, баъзилар бунга шармандалик, манжалақилик деб қарадилар, аммо кўпчилик Нунчани ҳурмат қилиб, унинг таклифига ҳазил аралаш жиддий қараб, онасининг таклифини қабул қилишга Нинани мажбур этдилар.

Судья тайинладилар, чопиш муддатини белгиладилар,— худди пойгадагидек ҳаммаси мукамал ва аниқ қилинди. Кўп эркак ва аёллар онасининг ютиб чиқишини чин кўнгилдан истаб, уни дуо қиладилар, агар биби Марям Нунчани мадад қилиб, қувват берадиган бўлса, назр-ниёз атаб қўйдилар.

Мана она билан қиз бир-бирига қарамай ёнма-ён турди; доира гумбурлади, улар жойларидан қўзғалиб, икки оппоқ қушдек кўча бўйлаб майдонга ўқдек учдилар,— онасининг бошида қизил рўмол, қизининг бошида эса ҳаво ранг рўмол.

Бир минутдан кейин қизнинг чаққонликда ва кучда онасидан орқада қолиши аниқ бўлиб қолди.— Нунча худди ернинг ўзи ўз боласини кўтаргандек, бемалол ва чиройли елиб кетмоқда эди,— одамлар деразалардан ва йўлаклардан унинг оёғи остига гулдасталар отардилар, чапак чалиб, ҳайқиришиб уни олқишладилар. Икки марта бориб келганида қиздан тўрт минут илгарилаб кетди,— муваффақиятсизликдан ранжиган, ҳолдан кетган Нина кўзлари ёшга жиққа тўла, ҳарсиллаб жиловхона остонасига келиб йиқилди.— Учинчи марта чопишга мадори қолмади.

Нунча абжир мушукдек унинг тепасида энгашиб, кўплар билан бирга қўшилишиб кулди:

— Болам,— деди у қизнинг тўзғиб кетган сочларини кучли қўли билан силаб,— болагинам, шуни билгинки, энг кучли юрак ўйин-кулги, иш ва муҳаббатда,— ҳаётда чиниққан хотиннинг юрагидир, ҳаётни ўттиздан ошганингдан сўнг биласан. . . Қизим, хафа бўлма! . .

Нунча пойгадан кейин ўзига дам бермай яна тарантелла танчасига тушмоқчи бўлди:

— Талабгор борми?

Энрико ўртага чиқиб, шляпасини қўлига олиб, бу хотинга таъзим қилди, унинг олдида узоқ вақт ҳурмат билан бош эгиб турди.

Доира гумбурлаб чалинди, ўткир эски винодек одамни маст қилувчи шўх рақс авжига минди. Нунча илондек тўлғонди,— бу эҳтиросли рақснинг мазмунини чуқур тушунарди, унинг гўзал ва чарчамас гавдаси яйраб-яшнаётгани, ўйнаётганини кўриш роҳат эди.

У кўплар билан узоқ ўйин тушди, эркаклар ҳолдан кетди, у ҳамон ўйинга тўймас эди. Ярим кечадан ошгандан кейин:

— Кел, Энри, сўнгги марта!— деб у билан секин танца бошлади, унинг кўзлари кенгайиб, мулойим нур сочиб, кўп нарса ваъда қиларди,— аммо бирдан қичқириб, чапак чалиб, худди тиззасидан чопилгандек йиқилиб тушди.

Докторнинг айтишича, юраги ёрилиб ўлган эмиш.
Эҳтимол. . .

* * *

Пепе — нозик, ингичка ва калтакесакдек абжир ўн ёшлардаги бола. Тор елкаларида ола-була йиртиқ кийимлари осилиб ётади, офтобдан ва ифлосликдан қорайган бадани беҳисоб тешиклардан мўралаб туради.

У қуриган хас-чўпга ўхшайди, денгиздан эсган шамол уни учириб ўйнайди. Пепе офтоб чиққандан ботгунча ороллардаги тошлар устида ирғишлаб юради ва ҳар соат унинг толмас товушчаси аллақаяёқдан жаранглаб эшитилиб қолади:

Гўзал Италия,
Италиям менинг!..

Ҳамма нарса унга эрмак: сербаракат ерлар устида чамандек яшнаб ётган гуллар, кўкимтир тошлар орасида юрган калтакесаклар, зайтун дарахтининг жимжимадор барглари, яшил тош сингари ток новдалари орасидаги қушлар, денгиз тубларидаги қоронғи боғлардаги баликлар, шаҳарнинг тор ва чалкаш кўчаларида юрган сайёҳлар: қилич ичидан юзи тиришиб қолган семиз немис, одамови ролини ўйнашга ўрганиб қолган артистнамо

инглиз, зўр бериб инглизга ўхшашни истаган, лекин эплай олмаган америкалик, шақилдоқдек тинмайдиган нухаси топилмас француз,— ҳаммаси ҳам эрмак эди.

Пепе ўртоқларига кеккайганлигидан сочлари диккайиб турган димоғдор бир немисни синчков кўзлари билан кўрсатиб:

— Башарасини қаранг-а!— деди,— юзи менинг қорнимдан кичиклик қилмайди!

Пепенинг немисларни кўрага кўзи йўқ; у кўчалар, майдонларда ва қоронғи дўкончаларда вино ичиб, карта ўйнаб ва газета ўқиб, сиёсат тўғрисида баҳс қилишадиган ўз одамларининг фикрлари ва кайфиятлари билан яшайди.

— Бизларга,— дейдилар улар,— биз камбағал жанубликларга дўстлигимиз эвазига Африка қумларини бизга инъом қилган хушмуомала иттифоқчиларимиздан кўра Балкан славянлари яқинроқ ва дилкашроқдир.

Жанубнинг оддий кишилари бу гапни кўп гапирадилар. Пепе эса ҳамма гапни эшитади ва ҳаммасини ёдида сақлаб қолади.

Бир инглиз қайчига ўхшаш оёқларини хунук ташлаб боради. Пепе эса унинг олдига тушиб олиб, ўликларга ўқиладиган дуони ўқийди ёки ғамгин бир ашулани айтади:

Дўстим яқинда ўлди,
Хотиним жуда хафа.
Мен тушуна олмайман
Ғам чекади у нега?

Пепенинг ўртоқлари кула-кула, юмалашиб унинг орқасидан борадилар, сайёҳ нурсиз кўзларини мулойимгина тикиб қараганида, улар чакалакдаги сичқонлар сингари ўзларини бурчак-бурчакка урадилар.

Пепе ҳақида жуда кўп қизиқ ҳикоялар сўзлаб бериш мумкин.

Бир куни аллақандай бойвучча унга ўз дугонасига ўз боғидан бир сават олма олиб бориб беришни буюрган.

— Бир сольдо ишлаб қоласан,— дейди у хотин. Зарар қилмайсан.

Пепе саватни жон деб бошига кўтариб жўнаб қолади, сольдони олиш учун кечқурун қайтиб келди. Аёл унга:

— Жуда имиллаганга ўхшайсан,— деди.

— Чарчаганимни айтмайсизми, азизим синьора,— деб жавоб қилади хўрсиниб Пепе.— Улар ўнтадан кўп экан.

— Лиқ тўла саватда-я? Унта олма?

— Болалар, синьора.

— Олмалар-чи?

— Бошлаб Микеле, Жовонни деган болалар...

Хотиннинг жаҳли чиқиб, болани елкасидан ушлаб:

— Айт, олмани обориб бердингми?— деб силтади.

— Майдонгача, синьора! Билсангиз, мен ўзимни яхши тутдим: бошда уларнинг масхара қилганига парво қилмадим, мени эшак десалар ҳам майли, сиз синьорага ҳурматим туфайли ҳаммасига чидай деб ўйладим. Лекин онамни ҳақорат қила бошлаганларидан кейин, ҳа сенларни, бу қилиқларинг кетмайди деб ўйладим. Шунда саватни ерга қўйиб, бу муттаҳамларга шундай мўлжаллаб отдимки, кўрсангиз қота-қота кулардингиз, марҳаматли синьора!

— Улар олмаларни талаб кетишдими!— деб қичқирди аёл.

Пепе уҳ тортиб, дейди:

— Йўғ-э. Болаларга тегмаган олмалар деворга тегиб эзилиб кетди, душманларимни енгиб улар билан ярашганимдан кейин қолган-қутганини едик...

Аёл шаллақилик қилиб Пепени тоза қарғайди,— бола тек туриб қарғишларга қулоқ солади, баъзан тилини чўқиллатиб, баъзан эса маъқуллагандай секин:

— Тоза боппаяпсиз, гапга уста экансиз,— дейди.

Аёл чарчаб нари кетганидан кейин бола унинг орқасидан гап қилди.

— Агар сиз боғингизда пишган чиройли олмалар билан ўша муттаҳамларнинг ифлос бошига боплаб туширганимни кўрганингизда, сиз шундай ташвишланмасдингиз,— оҳ қани эди кўрсангиз!— ўшанда менга ваъда қилган бир сольдо ўрнига икки сольдо берардингиз!

Бу қўпол аёл ғолиб боланинг гўзал ғурурини англамайди, болага темирдек қаттиқ мушт билан таҳдид қилади.

Пепенинг ўзидан катта тентакроқ опаси бир бой америкаликнинг вилласига оқсоч бўлиб (уй йиғиштириш хизматига) киради. Опаси яхши овқат еб, тезда тозаланиб, қизариб августда етилган нокдек тўлишади.

Укаси бир куни ундан:

— Сен ҳар куни овқат ейсанми? — деб сўрайди.

— Хоҳласам уч марта ейман,— деб мақтанади.

— Тишларингни аясанг бўларди!— дейди унга Пепе, кейин ўйланиб, яна сўрайди:

— Хўжайининг жуда бойми?

— Хўжайиним? Билишимча қиролдан ҳам бой!

— Ҳа, майли, бачкана гапни қўяйлик! Хўжайинингнинг нечта шими бор?

— Айтолмайман.

— Унтами?

— Балки кўпдир...

— Бориб менга калтароқ ва иссиқроқ биттасини олиб кел,— дейди Пепе.

— Нега?

— Қара, меникини?

Буни кўриш маҳол эди,— Пепенинг путида шимидан бир парчаси илиниб қолган эди.

— Ҳа,— деб кўнади опаси,— сен кийинишинг керак! Аммо у бизни ўғри қилиши мумкин-ку?

Пепе ишонтирарли қилиб дейди:

— Одамлар ўзимиздан ҳам аҳмоқ деб ўйламаслик керак! Кўпдан оз-оз олсанг, бу ўғрилик эмас, шунчаки баҳам кўриш!

— Бу қўшиқ-ку,— деб кўнмайди опаси. Аммо Пепе дарров уни кўндиради. Опаси ошхонага кўкиш бир шимни келтирганида, у Пепенинг бутун бўйидан ҳам узун экан. Пепе дарров нима қилишни пайқаб олади.

— Пичоқни бер!— дейди у.

Икковлари америкаликнинг шимини дарҳол бола учун костюмга айлантирдилар: кенгроқ бўлса ҳам жуда қулай бир қоп пайдо бўлди. Елкасини боғич билан боғлаб, бўйнидан айлантириб қўйиш мумкин эди. Шимнинг чўнтаклари енг бўлди.

Агар хўжайиннинг хотини уларга халал бермаганда яна яхшироқ ва қулайроқ қилиб олишлари мумкин эди. У ошхонага кириб, ҳамма тилда ҳам хунук эшитиладиган ва америкаликларда ҳақорат, деб билинган сўзларни ёғдиради.

Пепе уни бидирлашдан тўхтата олмайди. У афтини бужмайтирар, қўлини юраги устига қўяр, бошини чангаллар, уҳ тортар, бироқ хотин эри келгунча жағи тинмади.

— Нима гап? — деб сўраб қолади эри.

Шунда Пепе гап қотиб:

— Сиёбор, хотинингизнинг шовқин солишига жуда ҳайронман,— дейди.— Мен сизни деб ранжидим. Били-

шимча, аёлингиз ўйлайдики, биз шимни бузибмиз. Сизга айтсам, шим менга жуда боп! Хотинингиз ўйлайдики, мен сизнинг биттаю битта шимингизни олибман. Сиз бошқасини сотиб ололмас эмишсиз. . .

Америкалик унинг гапига индамай қулоқ солиб туриб, дейди:

— Ўйлайманки, йигитча, полиция чақирсак дейман.

— Шундоқ денг?—дейди Пепе ҳайрон бўлиб.—Нега?

— Сени турмага қамасинлар.

Бу гап Пепега жуда қаттиқ тегади, йиғлаб юборишига оз қолади, аммо ўзини тутиб олиб, сипохгарчилик билан дейди:

— Агар шуни маъқул кўрсангиз, синьор, одамларни турмага қамашни яхши кўрсангиз, у вақтда яхши! Агар шимим кўп бўлса мен ундай қилмас эдим, сизда ахир биттамас-ку! Мен эса сизга иккита, ҳатто учтасини берардим; гарчи уч шимни бирдан кийиб бўлмаса ҳам, айниқса иссиқ кунда!

Америкалик ҳахолаб кулиб юборади; гоҳида бойларнинг ҳам вақти чоғ бўлади.

Кейин у Пепени шоколад билан сийлаб, унга бир франк беради. Пепе тангани тишлаб кўриб, раҳмат айтади:

— Ташаккур сизга, синьор! Чинакам тангага ўхшайди-я?

Тошлар орасида ўтириб улардаги чизиқлардан гўё тошларнинг қора тарихини ўқиётгандек ўйга ботиб ўтириш унинг учун бир роҳат эди. Шу дамларда кўзлари катта очилган, хуморлашган, ингичка қўллари орқада, боши сал қайишиб, гўё гул косасидек майин тебраниб туради. У аста фўнғиллайди, у доим қўшиқ айтади.

Унинг гулларга боқиб турган маҳали ҳам ажиб,—глиция гуллари бинафша ранг бўлиб деворга чирмашган, Пепе эса бу гуллар олдида ипак баргчаларнинг денгиз шабадасининг нафаси билан аста шилдираётганига гўё тордек таранг бўлиб қулоқ осмоқда.

Кўзини узмай, қўшиқ айтади:

— Фиорино-о. . . фиорино-о. . .

Денгизнинг бўғиқ гулдураши йироқдан катта доиранинг зарбига ўхшаб эшитилади. Гуллар устида капалаклар ўйнайди. Пепе бошини кўтариб, офтобдан кўзларини

қисиб, уларни томоша қилади. Улар ҳасад қилгандек хафаҳол жилмаяди, бироқ катталардек табассум қилади.

— Ҳайт! — деб қичқиради у чапак чалиб, кўкиш кал-такесакни ҳуркитиб.

Денгиз тинчиб, ойнадай тиниқлашгач, оппоқ тўлқин кўпиклари тошлар орасидан ариганда, Пепе бирорта тош устида ўтириб ўткир кўзлари билан шаффоф сувни, сарғиш йўсинлар орасида сузиб юрган балиқларни, липиллаб ўтган қисқич бақаларни, ёнбоши билан сузиб ўтган крабни томоша қилади. Сукунат ичида, мовий сув устида боланинг қўнғироқдек оҳангдор овози аста оқиб ўтгандек бўлади.

— Оҳ, денгиз... денгиз...

Катта ёшдаги кишилар унинг тўғрисида:

— Бу бола анархист бўлади! — дейдилар.

Яхшилар, бир-бирларига парволироқ кишилар бош-қача:

— Пепе бизнинг шоиримиз бўлади,—дейдилар.

Боши кумушдан қуйилгандек, юзи эса худди қадимги румо тангасига ўхшаш, доно ва ҳамма ҳурмат қиладиган дурадгор чол Пасквалино шундай дейди:

— Болалар бизлардан яхшироқ бўладилар, ва бизлардан кўра яхшироқ ҳаёт кечирадилар!

Кўплар унинг гапига ишонади.

1911 — 1913